

İslam Sosyolojisi Çalışmaları Üzerine Eleştirel Bir Çözümleme

Behram Hasanov

0000-0002-0717-173X | behramhasanov@bayburt.edu.tr

Bayburt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı, Bayburt, Türkiye

ROR ID: [050ed7z50](https://orcid.org/050ed7z50)

Öz

Bu makale, Kuran ve Sünnete dayalı bir sosyoloji geliştirme yönündeki akademik çabaları eleştirel bir şekilde incelemektedir. Araştırmanın birinci problem cümlesi şöyle ifade edilebilir: Kur'an ve sünnetten hareketle bir "İslam toplumbilimi" disiplini geliştirmeyi hedefleyen çalışmaların mevcut sosyoloji disiplinine yaklaşımı, modernizm ve pozitivism ile ilişkisi, metodolojik tutumu ve İslam düşünce geleneği ile ilişkisi nasıldır? Araştırmanın ikinci problem cümlesi şu şekilde ifade edilebilir: Kur'an ve sünnetten hareketle bir "İslam toplumbilimi" disiplini geliştirmeyi hedefleyen çalışmaların hedeflerine dayalı işlevsel bir "İslam Sosyolojisi" geliştirmek için olanaklar ve koşullar nelerdir? Makale, bu çalışmaların güncel sosyoloji disiplinine yaklaşımları, modernizm ve pozitivismle ilişkileri, metodolojik duruşları ve İslami entelektüel gelenekle bağlantıları açısından kapsamlı bir analizini sunmayı amaçlamaktadır. Ek olarak, İslami medeniyete özgü bir sosyolojiyi şekillendirmenin mümkün olacağı koşulları tartışmaktadır. Kur'an ve sünnete referansla bir "İslam Sosyolojisi" geliştirmek amacıyla yapılan çalışmaların ortak zaafalarını tespit etmesi ve "İslam Sosyolojisi" disiplininin inşa edilmesinin şartlarına yönelik bütünlleştirici bir yorum ortaya koyarak, konuyla ilgili yeni bir perspektif geliştirmesi makalenin özgün değerini oluşturmaktadır. Makalede, İslami ilkelerden türetilen bir sosyoloji yaratmaya çalışan beş Müslüman akademisyenin -Ali Şeriatî, İlyas Bâ-Yunus, İbrahim Abdurrahman, Merryl Wyn Davies ve Mustafa Tekin- çalışmaları eleştirel çözümleme yoluyla incelenmiştir. Seçilen akademisyenlerin çalışmalarının eleştirel incelemesi birkaç önemli noktayı ortaya koymaktadır. Ali Şeriatî, İslami literatürde bulunan terminolojilere ve dünya görüşlerine dayalı bir sosyoloji geliştirmenin gerekliliğini vurgulamaktadır. İlyas Bâ-Yunus, sosyolojinin İslamileştirilmesini savunmaktadır ve İslami ilkelerin sosyolojik araştırmalara entegre edilmesinin önemini vurgulamaktadır. İbrahim Abdurrahman, modern sosyal bilimler ile İslami öğretiler arasında yaratıcı bir senteze ihtiyaç olduğunu vurgulamaktadır. Merryl Wyn Davies, tamamen İslami kavramlar üzerine inşa edilmiş bir sosyoloji lehine modern sosyal bilimlerden tamamen ayrılmayı savunmaktadır. Öte yandan Mustafa Tekin, Müslüman toplumların kültürel ve sosyal bağlarına özgü, hikmete dayalı bir sosyoloji geliştirmeye odaklanmaktadır. Makalede, "İslam Sosyolojisi"ndeki mevcut çalışmaların güncel sosyoloji disiplinine karşı indirgemeci bir bakış açısı sergilediği tespit edilmiştir. Bu çalışmalar, modernist ve pozitivist tutumlarla karakterize edilir, sağlam bir metodolojik çerçeveye geliştirmede başarısızdır ve genellikle İslami düşünce geleneğiyle anlamlı bir bağlantı kurmayı başaramayan püriten bir bakış açısı benimser. Yaklaşık elli yıldır devam eden çabalara rağmen, makale "İslam Sosyolojisi"nin bağımsız ve tam olarak gerçekleştirilmiş bir disiplin arayışının yerine getirilmediğini belirtmektedir. Tutarlı metodolojiler geliştirmedeki başarısızlık ve indirgemeci bakış açıları benimseme eğilimi gibi yaygın zayıflıkları vurgulamaktadır. Makale, "İslami Sosyoloji" inşa etme çabasının, daha geniş bir İslam medeniyeti inşa etme projesinin bir parçası olarak görülmesi gerektiğini savunmaktadır. Başarılı bir İslam sosyolojisi disiplini inşası yalnızca metodolojik bir revizyon değil, aynı zamanda İslam'ın entelektüel ve kültürel mirasına yönelik temel bir yeniden yönelimi de içerir. Makale, işlevsel bir İslam referanslı sosyolojinin ancak İslam medeniyetini inşa etme projesinin bir uzantısı olarak görüldüğü takdirde başarılı olabileceği sonucuna varıyor. Özetle, makale "İslam Sosyolojisi"nin mevcut durumuna dair eleştirel bir genel bakış sunuyor, ortak zayıf noktalarını belirliyor ve başarılı bir şekilde gelişmesi için gerekli koşulları tartışıyor.

Anahtar Kelimeler

Din Sosyolojisi, İslam Sosyolojisi, Bilginin İslamileştirilmesi, Postmodernizm, İslam Medeniyeti

Atıf Bilgisi

Hasanov, Behram. "İslam Sosyolojisi Çalışmaları Üzerine Eleştirel Bir Çözümleme". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (Eylül 2024), 840-865. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1466860>

Geliş Tarihi	08.04.2024
Kabul Tarihi	08.07.2024
Yayın Tarihi	15.09.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Etik Bildirim	ethicilahiyat@ogu.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

A Critical Analysis on Islamic Sociology Studies

Behram Hasanov

0000-0002-0717-173X | behrahasanov@bayburt.edu.tr

Bayburt University, Faculty of Theology, Department of Sociology of Religion, Bayburt, Türkiye

ROR ID: [050ed7z50](https://orcid.org/050ed7z50)

Abstract

This article critically examines academic efforts to develop a sociology based on the Quran and the Sunnah. The first problem statement of the research can be expressed as follows: What is the approach of the studies that aim to develop an "Islamic sociology" discipline based on the Quran and the Sunnah to the current sociology discipline, their relationship with modernism and positivism, their methodological stance and their relationship with the Islamic thought tradition? The second problem statement of the research can be expressed as follows: What are the possibilities and conditions for developing a functional "Islamic Sociology" based on the goals of the studies that aim to develop an "Islamic sociology" discipline based on the Quran and the Sunnah? The article aims to present a comprehensive analysis of these studies in terms of their approaches to the current sociology discipline, their relationships with modernism and positivism, their methodological stance and their connections with the Islamic intellectual tradition. In addition, it discusses the conditions under which it will be possible to shape a sociology specific to Islamic civilization. The original value of the article is that it identifies the common weaknesses of the studies carried out to develop an "Islamic Sociology" with reference to the Quran and the Sunnah, and that it develops a new perspective on the subject by presenting an integrative interpretation regarding the conditions for the establishment of the discipline of "Islamic Sociology". In the article, the works of five Muslim scholars who have tried to create a sociology derived from Islamic principles -Ali Shariati, Ilyas Bâ-Yunus, Ibrahim Abdurrahman, Merryl Wyn Davies and Mustafa Tekin- have been examined through critical analysis. The critical examination of the works of the selected scholars reveals several important points. Ali Shariati emphasizes the necessity of developing a sociology based on the terminologies and worldviews found in Islamic literature. Ilyas Bâ-Yunus advocates the Islamization of sociology and emphasizes the importance of integrating Islamic principles into sociological research. Ibrahim Abdurrahman emphasizes the need for a creative synthesis between modern social sciences and Islamic teachings. Merryl Wyn Davies advocates a complete departure from modern social sciences in favor of a sociology built entirely on Islamic concepts. Mustafa Tekin, on the other hand, focuses on developing a sociology based on wisdom specific to the cultural and social contexts of Muslim societies. The article finds that current studies in "Sociology of Islam" exhibit a reductionist perspective towards the contemporary discipline of sociology. These studies are characterized by modernist and positivist attitudes, fail to develop a sound methodological framework, and generally adopt a puritanical perspective that fails to establish a meaningful connection with the tradition of Islamic thought. Despite efforts over nearly five decades, the article argues that "Sociology of Islam" has not fulfilled its quest for an independent and fully realized discipline. It highlights widespread weaknesses such as the failure to develop coherent methodologies and the tendency to adopt reductionist perspectives. The article argues that the effort to build "Islamic Sociology" should be seen as part of a broader project of building Islamic civilization. The successful construction of a discipline of Islamic sociology involves not only a methodological revision but also a fundamental reorientation towards the intellectual and cultural heritage of Islam. The article concludes that a functional sociology with reference to Islam can only be successful if it is seen as an extension of the project of building Islamic civilization. In summary, the article provides a critical overview of the current state of "Islamic sociology," identifies its common weaknesses, and discusses the conditions necessary for its successful development.

Keywords

Sociology of Religion, Sociology of Islam, Islamization of Knowledge, Postmodernism, Islamic Civilization

Citation:

Hasanov, Behram. "A Critical Analysis on Islamic Sociology Studies". *Journal of Eskişehir Osmangazi University Faculty of Theology* 11/2 (September 2024), 840-865. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1466860>

Date of Submission	04.08.2024
Date of Acceptance	07.08.2024
Date of Publication	09.15.2024
Peer-Review	Double anonymized / Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ethicilahiyat@ogu.edu.tr
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

İslam Sosyolojisi, İslam toplumu, İslam'ın toplumsal yapısı vb. başlıklar altında yapılan çalışmaların ilk örneklerine Batı'da rastlanmaktadır.¹Bu çalışmalar başlangıçta, ağırlıklı olarak Batı ülkelerinin sömürgeleştirdiği Müslüman toplumlarda çeşitli vesilelerle yaşamış ve görevlendirilmiş oryantalistler tarafından yapılmıştır. Özellikle de İslam dünyasının çoğunluğunu sömürgeleştiren Fransa, Birleşik Krallık ve Hollanda gibi ülkelerde bulunan akademik çevrelerde Müslüman toplumlara daha yoğun bir ilgi olmuştur.² Fakat İslam coğrafyasına yönelik bu ilginin 1960'lı-70'li yıllara kadar Avrupa merkezci bir yaklaşım sergilediğine dair akademik çevrelerce çok sayıda eleştiri getirilmiştir. Bu eleştirilerle Müslüman toplumların Avrupa toplumlarının sosyal ve dini-kültürel yapısından hareketle oluşturulan kavram ve yöntemlerle açıklanmaya çalışıldığına dikkat çekilmiştir. Genelde Avrupalı toplumbilimciler tarafından yapılan eleştirilerde Müslüman toplumların, İslam'ın toplumsal-kültürel özelliklerine referansla ele alınması gerektiği savunulmuştur.

Jasques Berque (1910-1995), Josef Chelhod (1919-1994) ve Jean Paul Charnay (1928-2013) gibi Fransız sosyologların bu konuda öncü isimler oldukları söylenebilir. Örneğin, Müslüman toplumların güncel meselelerini incelemeye yoğunlaşan Berque, Müslüman toplumları inceleyen Batılı uzmanların bundan böyle kendi toplum ve kültürlerini içeriden bilenlerle ortaklık halinde çalışmaları gerektiğini savunmuştur.³ Bazı şarkiyatçıların İslam'a Hristiyan bir görünüm verme yaklaşımından uzak durmaya çalışan Berque, İslam'ı kendi içinde kavranılacak ve kabul edilecek olan bir "öteki" olarak değerlendirmiştir.⁴

Berque ile aynı yıllarda Müslüman toplumlar üzerine araştırmalar yapan bir diğer Fransız sosyal bilimci Joseph Chelhod, Batı sosyolojisinin Müslüman toplumların araştırılması için yetersiz kaldığı noktaları daha sistematik bir şekilde ele almıştır. Chelhod, 1960 yılında kaleme aldığı, Türkçeye de "İslam Sosyolojisi Üzerine"⁵ başlığıyla çevirisi yapılan "Pour Une Sociologie de l'Islam" makalesinde dönemin sosyoloji disiplininin ve sosyolojide kullanılan metotların Müslüman toplumları incelemek için uygun ve yeterli olmadığını savunmaktadır. Ona göre, dinî organizasyonun incelenmesiyle sınırlandırılmış olan deskriptif sosyoloji, katoliklik söz konusu olduğunda metodolojik olarak mükemmel bir çalışma ürünü olsa da "İslam'a uygulandığı zaman şüpheli"dir.⁶ Müslüman toplumların deskriptif ve tipolojik incelemesinin uygun bir yöntem olmadığını savunan yazar, başka bir metoda başvurmak gerektiğini, "İslam Sosyolojisi açısından büyük bir sentezin çalışmasına başlamanın zamanı"nın⁷ geldiğini düşünmektedir.

Diğer bir Fransız sosyolog Jean-Paul Charnay, 1974 yılında yayımlanan, Türkçeye "İslamîyet Üzerine Bir Din Sosyolojisinin Epistemolojik Öncülleri"⁸ başlığı ile çevirisi yapılan "Préalables

¹ Bk. Albert Hourani, *Batı Düşüncesinde İslam*, çev. Celal A. Kanat (İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2010).

² Hourani, *Batı Düşüncesinde İslam*, 23-83.

³ Hourani, *Batı Düşüncesinde İslam*, 154.

⁴ Hourani, *Batı Düşüncesinde İslam*, 161.

⁵ Joseph Chelhod, "İslam Sosyolojisi Üzerine", çev. Fazlı Arabacı, *EKEV Akademi Dergisi – Sosyal Bilimler* 1/2 (1998), 245-258.

⁶ Chelhod, "İslam Sosyolojisi Üzerine", 249-250.

⁷ Chelhod, "İslam Sosyolojisi Üzerine", 255-258.

⁸ Jean-Paul Charnay, "İslamîyet Üzerine Bir Din Sosyolojisinin Epistemolojik Öncülleri", çev. Ünver Günay, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1986), 493-505.

Epistémologiques A Une Sociologie Religieuse de l'İslam” isimli makalesinde Müslüman toplumların incelenmesi için farklı bir yaklaşım ve yöntem önermektedir. Yazar, sosyolojide alışlagelen, önce bir metodolojinin belirlenmesi, daha sonra sosyal olayların fenomenolojik olarak derlenmesi, tipolojilerin kurulması ve son olarak tarihi bakımdan özel sistemlerin ve fonksiyonel açıdan icrai modellerin teklifi şeklindeki yöntemin Müslüman toplumlar üzerine yapılacak araştırmalarda geçerli olamayacağını söylemektedir. O, bunun yerine, öncelikle İslamî kavramlardan hareketle sosyolojik bakımdan Müslüman dini yaşamı ayakta tutan büyük iskeletleri ve belli başlı şemaları ortaya çıkarmayı önermektedir. Charnay'e göre daha sonra söz konusu iskelet ve şemalar esas alınarak olayların gözlenmesi, gruplanması ve tipolojiler oluşturulması; yanı sıra Müslüman toplumlar üzerine sosyolojik incelemelerin özel teknikleri ve bu tekniklerin metodolojik öncüllerinin tanımlanması gerçekleştirilmelidir.⁹ Yazar, 1977 yılında *Sociologie Religieuse de l'İslam (İslam'ın Din Sosyolojisi)*¹⁰ başlığı ile yayımlanmış kitabında da Din Sosyolojisinin Hıristiyan toplumların inançları, kültürleri ve sosyal şartlarına göre geliştirildiğini, bu nedenle de kültürleri, tarihi, sosyal şartları, toplumsal yapıları, dinamikleri ve gelişmeleri oldukça farklı olan Müslüman topluluklara aynen uygulanamayacağını savunmuştur. Bu bağlamda, Müslüman toplumların özgün yönlerini hesaba katan özel araştırma yöntem ve tekniklerinin geliştirilmesi gerektiğini öne sürmüş ve önerilen yöntemin bir denemesini yapmıştır.¹¹

Müslüman toplumlara Batı-merkezci yaklaşımla ilgili yapılan eleştiriler tarihsel-kültürel açıdan ele alındığında, söz konusu eleştirilerin postmodernizmin boy göstermeye başladığı dönemde ortaya çıktığı görülmektedir. Moderniteyi ve modernizmi yoğun bir şekilde eleştiren ve birçok yönünü reddeden postmodernizmin temel savları şu şekilde özetlenebilir: Modern bilimin iddia ettiğinin aksine, gerçeklik kültüre, dile ve özneye bağlıdır. Aynı şekilde, gerçekliğe ilişkin nesnel bir bilgidende söz edilemez. Bilgi bağlamsaldır ve kültürün, dilin ve öznenin etkisi altında üretilir. Zaten bilim denen şey de nesnel verilerin birikimiyle ilerleyen bir şey değil, paradigmatiktir. Bu anlamda tarihin çeşitli dönemlerinde geçerli olmuş paradigmalardan bahsedilebilir ve bu paradigmalardan mukayese edilemez; dolayısıyla biri diğerinden doğru veya yanlış olarak görülemez. Modern bilim, Batılı perspektifi yansıtır ve bu yüzden farklı kültürler ve farklı bilim insanları, farklı hareket noktaları seçebilirler. Genel anlamıyla evrensellik, beyaz ırkın değerlerini dünyaya dayatma aracıdır ve modernizmin bu tekçiliğine karşı çoğulculuğun yaygınlaştırılması esastır.¹² Bu bağlamda bazı araştırmacılar, postmodern tartışmaların birçoğunun *farklılığın ve ötekiliğin* önemini vurgulama konusunda yapıldığına dikkat çekmekte, evrensel kategorilerin postmodern eleştirisi ile yerleştirme süreci arasında bir bağlantı olduğunu savunmaktadır.¹³

⁹ Charnay, “İslamiyet Üzerine”, 504-505.

¹⁰ Kitabın Ünver Günay tarafından yapılan ayrıntılı tanıtımı için bk. “Kitap Tanıtma ve Tenkidi: Jean Paul Charnay, *Sociologie Religieuse De L'İslam*”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 5 (1982), 245-251.

¹¹ Günay, “Kitap Tanıtma”, 248.

¹² Bk. Hasan Aydın, “Modern Bilime Yönelik Postmodern Eleştiriler ve Etik Değeri”, *Mantık, Matematik ve Felsefe 7. Ulusal Sempozyumu: Toplum, Bilim, Teknoloji ve Etik Değerler*, ed. Arzu Yemişçi Şen ve Mesut Yıldırım (İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, 2010), 355-85.; Hasan Aydın, “Postmodernizm, Dayandığı İlkeler ve Bilim Felsefesi”, *İnsancıl Dergisi* 188 (2006), 16-17.

¹³ Bk. Bryan Turner, *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, çev. İbrahim Kapaklıkaya (İstanbul: Anka Yayınları, 2003), 27.

Batı'da sosyal bilimlerin Müslüman toplumlara yaklaşımı ile ilgili tartışmalarla birlikte Avrupa merkezcilikten uzaklaşan ve yerel olanın önemine vurgu yapan bir yaklaşım öne çıkmaya başlamıştır. Kavramların, kültür anlayışlarının ve sosyal yapı modellerinin Batılı ön kabuller ve gözlüklerle değil, Müslümanların toplumsal-kültürel realitelerinden hareketle oluşturulması ve analiz edilmesi gerektiği konusunda bir farkındalık ve çaba ortaya çıkmıştır. Sonuç itibarıyla, önceki Batılı sosyal bilim anlayışından farklı olarak, klasik toplumbilimini tartışmasız bir şekilde evrensel kabul etmek yerine, Müslüman toplumların kültürel-toplumsal özelliklerinden hareketle oluşturulan ve İslam Sosyolojisi, İslam Antropolojisi başlığı taşıyan alt disiplinler şekillenmiştir. Bu sürece paralel olarak, özellikle 1970-80'li yıllardan itibaren Müslüman kökenli entelektüeller de bir takım postmodernist argümanlara başvurmak suretiyle İslam referanslı bir toplumbilimi geliştirme çabası içine girmişlerdir. Makalede eserlerini çözümlediğimiz bu Müslüman entelektüellerin neredeyse tamamının yükseköğretim eğitimlerinin ve/veya akademik kariyerlerinin önemli bir kısmını Batı'da yapmış oldukları görülmektedir. Bu bağlamda onların yaklaşımlarının, Batı'daki tarihsel-kültürel ve entelektüel ortamdan bağımsız olmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. Fakat İslam'ı sadece toplumsal-kültürel bir gerçeklik olarak ele alan ve bu gerçeklikten hareketle bir toplum analizi geliştirmeyi hedefleyen Batılı toplumbilimcilerden farklı olarak, Müslüman sosyal bilimciler Kur'an ve sünnete atıfla ve mevcut sosyoloji bilimine alternatif olacak şekilde bir "İslam Sosyolojisi" şekillendirme arayışına girmiştir.

İslam Sosyolojisi çalışmaları başlangıçta, büyük ölçüde, "Bilginin İslâmîleştirilmesi" projesinin üzerinde yükselmiştir. Söz konusu projenin öncüsü olan İsmail Raci Farukî (1921-1986) ve kurucusu olduğu *Uluslararası İslam Düşünce Enstitüsü (International Institute of Islamic Thought)* sosyal ve beşeri disiplinleri İslâmî ilkelere göre dönüştüren çalışmalar ortaya koymayı hedeflemekteydi. Bu hedefler doğrultusunda Batı'da yaşayan ve/veya eğitim alan Müslüman entelektüeller tarafından bazı çalışmalar yapılmış, bu çalışmaların etkisiyle Müslüman ülkelerde bulunan birçok sosyal bilimci de söz konusu tartışmaya dâhil olmuştur. Fakat "İslam Sosyolojisi" arayışları elli yıla yakındır devam etmesine rağmen, amacına uygun bağımsız bir disiplin doğurması yönünde herhangi bir emarenin bulunmaması dikkat çekmektedir. Bu makalede Kur'an ve sünnete atıfla toplumbilimi geliştirme çabası içine girmiş beş Müslüman toplumbilimcinin ilgili eserlerinden hareketle eleştirel bir çözümleme yapılmıştır. Burada söz konusu eserlerin tanıtımından ziyade eleştiriye açık yönleri ele alınmıştır. Makalenin sonunda "İslam Sosyolojisi" inşa etmenin gerekli şartları tartışılmıştır.

1. Araştırmanın Amacı, Soruları, Yöntemi ve Sınırları

Bu makalenin amacı, Kur'an ve sünnete atıfla mevcut sosyoloji bilimine alternatif olacak şekilde bir "İslam toplumbilimi" disiplini geliştirmeyi hedefleyen çalışmaların aşağıda belirtilen dört kritere göre eleştirel bir çözümlemesini yapmaktır. Buna göre, ele alınan çalışmalar; 1. Mevcut sosyoloji disiplinine yaklaşımı, 2. Modernizm ve pozitivism ile ilişkisi, 3. Metodolojik tutumu ve 4. İslam düşünce geleneği ile ilişkisi açısından eleştirel bir çözümlemeye tabi tutulmuştur. Ayrıca, ele alınan çalışmaların hedeflerine ulaşma imkânını ve işlevsel bir "İslam Sosyolojisi"nin hangi ölçü ve şartlarda mümkün olabileceğini tespit etmek de bu makalenin amaçları arasındadır. Bu bağlamda, makalemizin birinci problem cümlesi aşağıdaki şekilde ifade edilebilir: Kur'an ve sünnetten hareketle bir "İslam toplumbilimi" disiplini geliştirmeyi

hedefleyen çalışmaların mevcut sosyoloji disiplinine yaklaşımı, modernizm ve pozitivism ile ilişkisi, metodolojik tutumu ve İslam düşünce geleneği ile ilişkisi nasıldır? Araştırmamızın ikinci problem cümlesi şu şekilde ifade edilebilir: Kur'an ve sünnetten hareketle bir "İslam toplumbilimi" disiplini geliştirmeyi hedefleyen çalışmaların hedeflerine dayalı işlevsel bir "İslam Sosyolojisi" geliştirmek için olanaklar ve koşullar nelerdir?

Makalede Kur'an ve sünnete atıfla toplumbilimi geliştirmeyi amaçlayan, biri Türk olmak üzere beş sosyal bilimcinin; Ali Şeriatî, İlyas Bâ-Yunus, İbrahim Abdurrahman Recep, Merryll Wyn Davies ve Mustafa Tekin'in çalışmaları incelenmiştir. Bu beş yazarın tercih edilmesinin nedeni konuyu görece daha ayrıntılı şekilde irdeleyen eserler kaleme almalarıdır.

Başlığında "İslam" ve "sosyoloji" kavramlarını bir arada barındırmasına rağmen, Kur'an ve sünnete atıfla alternatif bir toplumbilimi geliştirmeyi hedeflemeyen birçok çalışma bu makalenin kapsamı dışında bırakılmıştır. Bu bağlamda, Yumni Sezen'in *İslam Sosyolojisine Giriş*, Samiye Mustafa Haşşab'ın *İslam Sosyolojisi* ve Fazlı Arabacı'nın *İslam Sosyolojisi* isimli kitapları araştırma kapsamına alınmamıştır. Aynı şekilde İslam'a referansla bir toplumbilimi geliştirmek için kapsamlı bir çalışma ortaya koyan Kadir Canatan'ın *Beyan Sosyolojisi* isimli çalışması da bu makalenin sınırları dışında bırakılmıştır. Bunun nedeni, Canatan'ın bu makalede eserleri incelenen yazarlardan farklı olarak Kur'an ve sünnete atıfla değil, İslam düşünce geleneğinden hareketle bir toplumbilimi geliştirmeye çalışmasıdır.

İnceleme kapsamına alınan çalışmalarla ilgili diğer bir sınırlama lisan engeli ile ilgilidir. Şöyle ki, konuyla ilgili yapılan çalışmalardan sadece Türkçe ve İngilizce yayımlanmış eserler araştırma kapsamına dâhil edilmiştir.

2. İlgili Literatür

Kur'an ve sünnete dayanan "İslam Sosyolojisi" geliştirme arayışları, büyük ölçüde, sosyal beşeri disiplinlerin İslamileştirilmesini hedefleyen "Bilginin İslamileştirilmesi" projesi ile birlikte ivme kazanmıştır. Bu nedenle de konuyla ilgili literatür, İslamileştirilmek istenen disiplinler kadar "Bilginin İslamileştirilmesi" projesi üzerine de değerlendirmelerde bulunmaktadır.

İslamileştirme projesi ile ilgili sık sık dile getirilen konulardan biri metodolojik boyuttaki başarısızlıkla ilgilidir. Louay Safi 1993 yılında yayımlanan bir makalesinde bilginin İslâmileştirilmesi tasarısının hâlâ "metodoloji öncesi" bir safhada bulunduğunu savunmaktadır. O, klasik İslâmî ve modern Batılı bilimsel gelenekler içinde geliştirilmiş teknik ve metodların eleştirel şekilde ele alınarak metodolojideki boşluğun doldurulabileceğini düşünmektedir.¹⁴ Fakat projeye yeni selefi-köktenci yaklaşımın hâkim olduğuna ilişkin değerlendirmeler¹⁵ dikkate alındığında projenin klasik İslami düşünce geleneğine önem verme durumu da tartışmalı hale gelmektedir. Bu hususla bağlantılı olan diğer bir noktaya dikkat çeken bazı araştırmacılar

¹⁴ Lüey Safi, "İslâmî Bir Metodoloji Arayışı: Bilginin İslâmileştirilmesi Tasarısı", çev. Akif Demirci, *İslâmî Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (1993), 31-57.

¹⁵ Bk. Mevlüt Uyanık, "Çağdaş İslam Düşüncesi Bağlamında Varoluşsal Arayışlar Olarak "Bilginin İslâmileştirilmesi" ve "İslâmî Bilim" Projeleri", *Artuklu Akademi Günleri Bilim Tarihi ve Felsefesi Sempozyumu 27-28-29 Kasım 2015*, ed. Ömer Bozkur, (Mardin: Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2016), 188-189.

“İslamileştirme” sürecinde referans noktası olarak Kur’an ve sünnetin temel alınması ve “İslâmî” olarak nitelenen bir bilgiye evrensel doğruluk atfedilme eğiliminden dolayı bazı tehlikelere işaret etmiştir. Örneğin, Abdulkemir Suruş bilimin bağlam-bağımlı, tarihsel, dolayısıyla da yanlış olma potansiyeline sahip olduğundan dolayı “eleştirilmeyecek bir İslâmî bilim hayali kurma”nın gerçekçi olmadığını söylemektedir. Suruş aynı zamanda “İslâmî” bilim ve bilginin ileride yanlışlığının anlaşılmasından kaynaklanacak faturanın İslam’a çıkarılabileceği konusunda da uyarılmaktadır.¹⁶ Benzer şekilde Muhammed Umziyan “İslâmî sosyal bilim”in Kur’anî beyanlardan ideolojik grupların eylem ve söylemlerini meşrulaştıran “toplumsal öğretiler” üretilmesi için kullanılma olasılığına işaret etmektedir.¹⁷

Bazı araştırmacılar disiplinlerin “İslamileştirilmesi” sürecinde isimlendirmenin dahi önemli olduğunu, fakat sık sık bu konuda yanlış eğilimler gözlemlendiğini savunmaktadır. Örneğin, Wyn Davies ve İbrahim Keskin Müslümanlara ait bir ilmi disiplinin Batı’daki şekilde isimlendirilmesine kesin bir şekilde karşı çıkmakta, “İslâmî sosyoloji”, “İslâmî antropoloji” vb. isimlendirmeleri başarısızlığın ilk emareleri olarak görmektedir. Wyn Davies’e göre, İslâmî disiplinlerin oluşturulabilmesinin zorunlu aşamalarından biri Batı bilgisine ait oturmuş disiplinleri terk etmektir. O, İslamileşmenin paradigma değişimini hedeflemesi gerektiğini ve bunun da sekülerist ve materyalist içerikler barındıran Batılı kavramlardan kaçınma ve İslâmî kavramlara başvurma sayesinde mümkün olabileceğini savunmaktadır.¹⁸ İbrahim Keskin de disiplinlerin isimlendirilmesini paradigmatik bağlamda ele almaktadır. O, İslam’dan farklı olarak modern bilgi kuramında özne aklının her türlü bilgiyi edinmede otorite olarak görüldüğünü vurgulamaktadır. Keskin’e göre, modern Batı medeniyetinin bir ürünü olan sosyoloji ismi beraberinde hükmünü de taşımakta, toplumsalın bilgisine yönelik bir bilgi inşa etme girişiminde modern öznenin kendine yüklediği anlamı da bünyesinde barındırmaktadır. Bu, sosyoloji ismi taşıyan her disiplinin modern özne anlayışının ve pozitivistimin etkilerinden, dolayısıyla da İslam dışı olmaktan kurtulamayacağı anlamına gelmektedir.¹⁹

Kadir Canatan da “İslami Sosyoloji” vb. kavramları sorunlu görmektedir. Fakat Canatan, kendi itirazını modern algı biçimindeki din ve bilim ilişkisi bağlamında gerekçelendirmektedir. Ona göre, her ne kadar İslam’ın varlık felsefesi açısından din ile bilim arasında bir çatışma söz konusu olmasa da salt bu modern algılaşmanın çıkardığı sorunları aşmak için dini çağrıştıran kavramlar yerine daha nötr kavramlar tercih edilmelidir.²⁰

Canatan, *İslam Sosyolojisi: Tarihsel ve Çağdaş Birikimin Değerlendirilmesi* isimli kitabında İslam Sosyolojisi bilimi geliştirmek isteyen araştırmacıların yaklaşımlarını incelemiştir. Fakat yazar bu kitabında bazı çağdaş yazarların çalışmalarının yanı sıra klasik İslam düşünürlerinin de toplumla ilgili fikirlerini incelemektedir. Aynı yaklaşım Mustafa Tekin’in *İslam Sosyolojisinin İmkânı* ve

¹⁶ Abdulkemir Suruş, “Bilginin İslâmileştirilmesi Mümkün mü”, *İslam ve Modernizm Fazlur Rahman Tecrübesi* 22-23 Şubat 1997 (İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1997), 126.

¹⁷ Safi, “İslâmî Bir Metodoloji Arayışı”, 44-45.

¹⁸ Merryl Wyn Davies, “Rethinking Knowledge ‘Islamization’ and the Future”, *Futures* 23/3 (1991), 242.; *İslâmî Antropolojinin Oluşturulması-Kendimizi ve Başkalarını Tanımak*, çev. Tayfun Doğukargın (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), 173, 202-203, 228.

¹⁹ İbrahim Keskin, “Sosyal Bilimler Bağlamında İslam Sosyolojisinin İmkânı: Paradigmatik Bir Sorgulama”, *Milel ve Nihal* 9/3 (2012), 7-29.

²⁰ Kadir Canatan, *İslam Sosyolojisi: Tarihsel ve Çağdaş Birikimin Değerlendirilmesi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2005), 201.

Hikmet Felsefesi isimli kitabında da görülmektedir. Bize göre bu, isabetli bir yaklaşım değildir. Çünkü sosyoloji felsefi temelleri, tarihsel gelişimi, metodolojisi ve kavramsal çerçevesi itibariyle özgün bir disiplindir. Klasik çağda insan toplulukları üzerine söylenen fikirleri “sosyoloji” olarak nitelendirmek kanaatimizce anakronizmdir. Bu düşünceden hareketle araştırmada yalnızca “İslam Sosyolojisi” başlığı altında çağdaş yazarların çalışmaları ele alınmıştır. Literatür taraması sonucunda Kur’an ve sünnete referansla bir “İslam Sosyolojisi” geliştirmek amacıyla yapılan çalışmaları yukarıda bahsedilen boyutlarıyla ele alan, ortak zaafalarını tespit eden ve onların bütünleştirici bir yorumunu ortaya koyarak, konuyla ilgili yeni bir perspektif geliştiren çalışmalara rastlanılmamıştır. Bu makale, literatürdeki bu boşluğu doldurarak alana önemli bir katkı sunmayı ummaktadır.

3. “İslam Sosyolojisi” Çalışmalarının Eleştirel Çözümlemesi

Kur’an ve sünnete dayalı bir İslam toplumbilimi inşa etme çabalarını yansıtan eserler incelendiğinde, birçok açıdan eleştiriye açık oldukları görülmektedir. Aşağıda yapılan çalışmalardan hareketle bu eleştiri noktaları ele alınacaktır.

3.1. Mevcut Sosyoloji Disiplinine Yönelik Yaklaşım

Bu makalede eserleri incelenen sosyal bilimciler Kur’an ve sünnetten hareketle bir toplumbilimi geliştirmenin gerekliliğini temelde mevcut sosyoloji disiplininin yetersiz olduğu, hatta ciddi bir kriz yaşadığı argümanına dayanarak gerekçelendirmeye çalışmaktadırlar. Fakat mevcut sosyoloji disiplininin sadece materyalist, pozitivist yaklaşıma ve sosyoloji teorisine indirgeyerek ele almakta, günümüzde var olan diğer teorileri, yaklaşımları, paradigmaları, akımları yok saymaktadır. Örneğin, İlyas Bâ-Yunus, kaleme aldığı birçok eserinde sosyoloji disiplininin sadece Marksist çatışmacı yaklaşım, yapısal işlevselcilik ve sembolik etkileşimcilik üzerinden ele almaktadır.²¹

Benzer şekilde İbrahim Abdurrahman Receb, sosyal bilimlerin pozitivist ve ampirist temellerine dikkat çekerek onu eleştirmekte ve modern bilimlerle dini inanç arasında gereksiz, yapay ve ideolojik bir bölünme oluşturulduğunu savunmaktadır. Receb’e göre bu bölünme, dini-manevi yönün ihmali nedeniyle beşeriyeti anlama ve insanî koşulları geliştirme çabalarını engellediği gibi sosyal bilimlere de kifayetsiz duruma düşürmektedir.²² Receb’in bu eleştirisi, sadece klasik dönem pozitivist sosyoloji yaklaşımları için geçerli olup, “anlam” sorununa insan davranışlarının arka planını oluşturması gerekçesiyle yoğunlaşan anlamacı sosyolojiyi, fenomenolojiyi, hermenötik akımları vb. birçok sosyolojik akımı görmezden gelmektedir.

Bu makalede eserlerini incelediğimiz diğer bir yazar Mustafa Tekin’e göre, sosyoloji hem inceleme konusu yaptığı insan ve toplumun aşkın boyutunu yok saymış, hem de kendisi toplumla ilgili bilgi üretirken bunu ilahi ve aşkın olandan kopuk bir şekilde, hatta ona karşı pozisyon alarak yapmıştır. Yazar, buna bağlı olarak sosyolojinin insan ve toplumu bütüncül bir

²¹ Bk. İlyas Ba-Yunus, “Sosyoloji ve İslam’ın Toplumsal Gerçekliği”, çev. Ensar Çetin, *Toplum Bilimleri Dergisi* 6/11 (2012), 269-279.; “Contemporary Sociology: An Islamic Critique”, *Islam: Source and Purpose of Knowledge: Proceedings and Selected Papers of Second Conference on Islamization of Knowledge* (Herndon: International Institute of Islamic Thought, 1982), 273-284.; *İslam Sosyolojisi: Bir Giriş Denemesi*, çev. Rıdvan Kaya (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1986), 68-69.

²² İbrahim Ragab, “İslâmîc Perspectives on Theory Building in the Social Sciences”, *The American Journal of Islamic Social Sciences* 10/1 (1993), 5-10.

şekilde ele alma ve bütünsel incelemeler yapma konusunda başarısız olduğunu ve bu nedenle ciddi bir kriz içerisinde olduğunu öne sürmektedir. Yazara göre aşkın olanla bağın kopuk olması sosyolojinin en temel sorunu olsa da tek sorunu değildir. Şöyle ki, Batı sosyolojisi evrensel olduğu iddiasının aksine bir dünya görüşüne sıkı sıkıya bağlı kalmaktadır. Yine değerden bağımsız olduğu iddiasına karşın sosyoloji çalışmalarında Batı'nın değerleri projeksiyon kılınmaktadır. Mevcut sosyoloji bilimi Batı dışı toplumları açıklamada yetersiz kaldığı gibi, bu toplumların kültür ve dinlerinin incelenmesi söz konusu olduğunda kendi objektiflik iddiasını da gerçekleştirememektedir. Benzer şekilde, dinlerin kendi tanımını esas almadan din tanımları yapmakta, böylece söz konusu dinlerin temel niteliklerini ifade etme noktasında da yetersiz kalmaktadır. Tekin'e göre ²³, katı determinist bir tutum içerisinde bulunan sosyoloji özelde topluma dair anlam problemini de aşamamakta, "bilinemezci" bir yaklaşımla toplumu şekleştirmekte ve sonuç itibarıyla sosyolojiyi amaçsız bir bilgi yığına dönüştürmektedir.

Sosyoloji disiplini ile ilgili yapılan bu eleştiriler, sosyolojiyi Batı'daki akademik çevrelerin artık terk ettiği pozitivist, determinist, materyalist, objektivist vb. birkaç öze indirgenenin ötesine geçmemektedir. Batı'daki sosyal teoriler, sadece klasik yaklaşımlar olarak bilinen çatışmacı teori, yapısal işlevselcilik vb. yaklaşımlar üzerinden eleştirilmekte, yeni yaklaşımlar görmezden gelinmektedir. Bu eleştiriler, postmodern dönemin sosyologları tarafından daha kapsamlı bir şekilde zaten yapılmıştır. Dahası, mevcut sosyoloji disiplini işlevselcilikten, çatışmacı teoriden vb. yaklaşımlardan ibaret olmayıp, sürekli gelişmekte olan yeni paradigmlar, teorik yaklaşımlar ve sosyolojik akımlarla klasik sosyolojinin eleştiriye konu olan yönlerini önemli ölçüde aşmış bulunmaktadır. Örneğin, anlamacı paradigmaya, fenomenolojik yaklaşıma, hermenötik akımlara, etnometodolojiye vb. yukarıda sosyoloji disiplinine yöneltilen eleştirileri yöneltmemiz pek mümkün gözükmemektedir.

3.2. Modernizm ve Pozitivizm ile İlişki

Bu makalede incelediğimiz eserlerin bazı konularda paradokslar barındırdığı görülmektedir. En fazla dikkat çeken paradokslardan biri, Batı'daki sosyal bilimlerin modernist özelliklerini sık sık postmodernizmin argümanlarını kullanarak eleştiren "İslam Sosyolojisi" çalışmalarının, kendi ilke ve değerlerini modernist ve pozitivist bir yaklaşımla ortaya koymaya çalışmasıdır. "İslam Sosyolojisi" çalışmalarında modernist ve pozitivist yaklaşım ifadesiyle kastettiğimiz şey, farklılıkları yok sayan, homojenist, merkezîyetçi, tepeden inmece, evrenselci, determinist, mutlak doğruluk iddiası taşıyan ve toplum mühendisliği eğilimi sergileyen yaklaşımdır.²⁴

"İslam Sosyolojisi" üzerine çalışmalarıyla bilinen İlyas Bâ-Yunus²⁵ (1932-2007) modernist ve pozitivist yaklaşımıyla dikkat çekmektedir. Bâ-Yunus "İslâmî Sosyoloji"nin üç temel özelliğinden bahsetmektedir: Karşılaştırmacı, eleştirel ve stratejik olması. Yazar, İslâmî sosyolojinin karşılaştırmacı olma görevini Max Weber'in "ideal tip" kavramından hareketle

²³ Mustafa Tekin, *Hikmet Sosyolojisi* (İstanbul: Mana Yayınları,2017),62-96.; *İslam Sosyolojisinin İmkânı* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 122-142, 161-162.

²⁴ Modernizmin bu boyutlarıyla ilgili bk. James C. Scott, *Devlet Gibi Görmek: Bazı Toplumsal Kalkınma Planlarının Başarısızlık Hikayeleri*, çev. Ozan Karakaş (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020).

²⁵ Bk. İlyas Ba-Yunus ve Ferid Ahmed, *İslam Sosyolojisi: Bir Giriş Denemesi*, çev. Rıdvan Kaya (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1986), 67-68.

açıklamaktadır. Ona göre, Müslüman bir sosyoloğun öncelikle Müslüman toplumların “İslâmî ideoloji”ye uyumlarının ölçülebileceği İslâmî bir model veya “ideal tip” geliştirmesi gerekmektedir.²⁶ Bu tür bir ölçüt “sosyologların ideal tip olarak adlandırdıkları bir model olarak, Müslümanların eylemlerinin İslâm’dan ne ölçüde saptığını ölçmekte kullanılabilir. Bu, Müslümanların geçmiş ve şimdiki tarihlerinin yargılanabileceği bir model işlevi görebilir.”²⁷

Bâ-Yunus’a göre Müslüman sosyolog “...kendisinin de katıldığı araştırmalar sonucu veya diğer araştırma teknikleriyle, istatistikî ilişkilerin yardımıyla, toplum ve ideolojisi arasındaki sapış derecesini tartışabilmelidir.”²⁸ Müslüman sosyoloğun aynı zamanda bir stratejist ve planlamacı gibi davranması gerekmektedir. O, ideal İslâmî toplumla gerçek toplum arasındaki makasın mümkün olduğu ölçüde kapatılmasını ve toplumun mevcut durumdan ideal çizgiye doğru çekilmesini sağlayabilecek stratejiler geliştirmek durumundadır.²⁹

Bâ-Yunus İslâmî sosyolojinin kuramsal çerçevesine ilişkin de bazı fikirler öne sürmektedir. Ona göre İslâmî sosyoloji kuramı Kur’anî görüşlere dayanmalı ve orta bir yol izlemelidir. Kur’an-ı Kerim’deki bazı ayetlerden hareketle Bâ-Yunus evrenin doğası, insanın doğası, sosyal düzenin doğası ve insan tarihinin doğası olmak üzere dört temel varsayım ileri sürmektedir. Bu varsayımlar İslâmî sosyoloji kuramının temelini oluşturmaktadır. Bâ-Yunus söz konusu varsayımlardan hareketle İslâmî sosyoloji kuramının aşağıdaki özellikleri taşıması gerektiğini düşünmektedir. İnsanın maddî olduğu kadar manevî varlığına da önem vermesi, toplumdaki hem uzlaşma ve iş birliğini hem de çatışma ve rekabeti kapsayabilmesi, toplumsal olduğu kadar, bireysel davranış kalıplarındaki değişimi de açıklayabilen ve bu zaman hem içsel hem de dışsal faktörleri hesaba katabilen yeteneğe sahip olması. Bâ-Yunus’a göre İslâmî sosyoloji kuramı sadece mevcut sosyoloji kuramlarını tek kuramda ihtiva etmekle kalmayacak, bu kuramların çok ötesine geçerek daha karmaşık ve kapsamlı bir davranış kuramı olacaktır: “Mademki, bu kuramın konusu insandır, öyleyse – zaman ve mekân boyutlarıyla – evrensel olarak insana uygulanabilir olmalıdır. Modern toplum modellerini olduğu kadar ilkel toplum modellerini de açıklayabilmelidir. Sosyal varlıklar arasında, yalnızca uyumu değil suçu da yalnızca düzeni değil düzensizliği de yalnızca barışı değil savaşı da yalnızca akıllılığı değil çılgınlığı da kapsamalıdır.”³⁰

Bir kuramın bütün zaman ve mekanlarda bulunan toplumları ve üstelik de bütün boyutlarıyla açıklayabilmesi kuşkusuz mümkün değildir. Bâ-Yunus burada “İslâmî teori”ye yüklediği “Kur’anîlik”, dolayısıyla da “mutlak doğru” statüsünden kaynaklı olarak, bütün teorik perspektifleri teke indirme eğilimindedir. Bu yaklaşım basitleştirici bir bakış açısıyla toplumsal gerçekliğin oldukça karmaşık ve farklı açılardan yorumlanabilme özelliğini reddetmektedir. Modernist, hatta pozitivist olarak niteleyebileceğimiz bu tutum postmodernist bir ortamda göreceleşmeye karşı kendini güvence altına alma ihtiyacından kaynaklanıyor olabilir.

Bâ-Yunus’un tek tipçi yaklaşımını, Müslüman toplumların eleştirisi için ölçüt olarak geliştirilmesi gerektiğine inandığı “ideal tip” düşüncesinde de görmek mümkündür.

²⁶ İlyas Bâ-Yunus, “Niçin İslam Sosyolojisi”, çev. İlm Güner, *Niçin İslam Sosyolojisi*, ed. İlyas Bâ-Yunus (İstanbul: Akabe Yayınları, 1988), 32-33.

²⁷ Bâ-Yunus ve Ahmed, *İslam Sosyolojisi*, 73.

²⁸ Bâ-Yunus, “Niçin İslam Sosyolojisi”, 36.

²⁹ Bâ-Yunus, *İslam Sosyolojisi*, 89-102.; “Niçin İslam Sosyolojisi”, 34-36.

³⁰ Bâ-Yunus, *İslam Sosyolojisi*, 69.

Müslümanların geçmiş ve şimdiki tarihlerinin yargılanabileceği bir model işlevi görecektir olan “ideal tip” düşüncesi yerel-kültürel özellikleri görmezden gelen köktenci ve modernist bir nitelik taşımaktadır. Bu yaklaşım yerel kültürel şartlara göre şekillenen farklı dinî yorum ve gelenekleri reddeden köktenci ve tek tipçiliğe eğilimli modernist ve totalitarist yaklaşımlarla önemli benzerlikler göstermektedir. Özellikle sosyolojiyi araç olarak kullanmak suretiyle, bireysel hayatın ve aile hayatının birçok yönünü İslam’ın belli bir yorumuna dayanan ideolojik yaklaşıma göre şekillendirmeyi hedeflemek³¹ totalitarizmi çağrıştırmaktadır. Bu bağlamda, Bâ-Yunus’un İslâmî sosyolojinin üç temel özelliği olan karşılaştırmacı, eleştirel ve stratejik boyutları tümüyle uygulamaya koyabilmesi, İslâmî sosyolojinin “ideal İslam toplumu”nu destekleyen bir devletin mevcudiyeti varsayımına dayanmaktadır.

Bâ-Yunus, İslâmî sosyoloji için tek ve mükemmel (fully developed) teorinin temellerini attığını ve bu teorinin gelişimini ilerde tamamlayarak evrensel geçerliliğe sahip bir toplum kuramı haline gelmesinin mümkün olduğunu savunmaktadır.³² İslâmî sosyolojinin gerekliliğini Batı kültürünün ürünü olan mevcut sosyoloji disiplininin farklı kültür ve medeniyetlerin anlaşılması için geçerli olamayacağı teziyle temellendiren Bâ-Yunus, İslam kültürü bağlamında geliştirilecek bir sosyoloji disiplininin tüm mekân ve zamanlardaki toplumları anlama ve açıklama konusunda nasıl başarılı olacağıyla ilgili okurlarını aydınlatma ihtiyacı hissetmemektedir.

Modernizmin ve pozitivizmin etkilerini diğer yazarların çalışmalarında da gözlemlemek mümkündür. Örneğin, Ali Şeriatî’nin (1933-1977) toplumbilim yaklaşımı hem kesinlik ve determinizm içermesi hem de bir meta-anlatı olması hasebiyle modernist bir nitelik taşımaktadır. Şeriatî, toplumsal alanda keşfedilmeyi bekleyen olguların ve olgular arasındaki ilişkileri açıklayan kural ve yasaların varlığına inanmaktadır. Bu olgu ve yasalar “şehadet alemi”nde, yani toplumbilimcinin erişim alanı olan algılanabilir evrende aranmalıdır. O, her ne kadar toplumbilimcinin araştırma alanını fiziksel âlemle sınırlasın da toplumsal olgu ve yasaları metafizik âlemden bağımsız olarak ele almamaktadır. Nitekim Şeriatî olgu kavramına karşılık olarak “ayet”, olgular arası ilişkileri açıklayan ilahi yasalara karşılık olarak da “sünnet” kavramını kullanmaktadır.³³ Bu durumda toplumbilim araştırması yapmak Allah’ın ayetlerini ve sünnetlerini keşfetmek anlamına gelmektedir. Şeriatî, toplumsal değişimi açıklarken de onun kesin olan ve insandan bağımsız olarak işleyen toplumsal kanunlara göre gerçekleştiğini, toplumların kaçınılmaz olarak belli bir yöne doğru ilerlediğini ve en sonunda eşit, adil, sınıfsız vb. niteliklere sahip bir *tevhid* toplumunun ortaya çıkacağını kesin bir dille öne sürmektedir.³⁴

Benzer yaklaşım Mustafa Tekin’in eserlerinde de görülmektedir. Tekin, Kur’an ve sünnetten hareketle oluşturmak istediği “Hikmet Sosyolojisi”nin en temel hedefinin “toplumda cari olan sosyal ilke ve yasaları (sünnetullah) keşfetmek”³⁵ olduğunu ifade etmektedir. Yazar hikmet kavramının sosyal gerçeklikler alemindeki Tanrı kaynaklı sebeplilik ilişkisini, diğer bir ifadeyle

³¹ Bk. Bâ-Yunus, *İslam Sosyolojisi*, 73-102.

³² Bâ-Yunus, *İslam Sosyolojisi*, 36.

³³ Ali Şeriatî, *Makaleler*, çev. Serdar İslam (İstanbul: Objektif Yayınları, 1993), 28-34.; Ali Şeriatî, *İslam Bilim I-II*, çev. Faruk Alptekin (Van: Bilge Adam Yayınları, 2006), 87-90.; *İslam Nedir*, çev. Ali Seyyidoğlu (İstanbul: Bir Yayıncılık, t.y.), 53-57.

³⁴ Şeriatî, *İslam Bilim I-II*, 34-35, 57.

³⁵ Tekin, *İslam Sosyolojisinin İmkani*, 166.

sünnetullahı kavramak anlamına geldiğini belirtmektedir.³⁶ Tekin'e göre, sünnetullah kavramı Allah'ın tabiat, insan ve toplum için koyduğu ilke ve düzenliliklere işaret etmektedir. Bilhassa sosyal alanda insanların bir araya gelmesi, toplumların değişim ilkeleri, temel dinamikler, yapı vb. temel işleyişin sıkı determinizme düşmemek şartıyla belli bir sünnet üzere işlediğini öne sürmektedir.³⁷ Ona göre sünnetullahı kavrayanlar "galibiyetin, hakimiyetin, refahın, felahın vb.'nin belirli bir "sünnet" üzerine oluştuğunu, dolayısıyla sünnetin gereklerini yerine getirenlerin onların sonuçlarına ulaşacağını" görmüş olacaktırlar.³⁸ Tekin başka bir yerde sünnetullahı insan eylemlerine bağlı olarak ve adeta söz konusu eylemlere karşılık, Tanrı'nın tarihe ve topluma müdahalede bulunması şeklinde tanımlamaktadır. Böylece Tanrı ile insanlar arasında işleyen ilkeler bulunduğunu ve Kur'an-ı Kerim'de geçen, "sen Allah'ın Sünnetinde bir değişiklik bulamazsın" ayetinin de bu ilkelere işaret ettiğini öne sürmektedir.³⁹

Tekin'in sünnetullah olarak ifade ettiği evrensel, nesnel toplum yasalarından bahsetmesi ve onları keşfetmeyi "Hikmet Sosyolojisi"nin temel hedefi olarak belirlemesi modernizmin ve pozitivistizmin bazı savlarıyla önemli benzerlikler arz etmektedir. Tekin her ne kadar toplum yasalarının sıkı determinizme düşmeden ele alınması gerektiğini vurgulasa da sünnetullah kavramının içeriği buna fazla imkân tanımamaktadır. Sünnetullah kavramına "Sen Allah'ın sünnetinde bir değişiklik bulamazsın" ayeti ile referansta bulunduktan sonra onu esnek toplum yasaları olarak ele almak pek mümkün gözükmemektedir.

Modernist yaklaşımın sosyal bilimlerdeki bir diğer yansıması olan etnomerkezci ve tepeden inmece yaklaşıma da bu makalede incelenen çalışmalarda sık sık rastlanmaktadır. Bâ-Yunus'un, Müslümanların eylemlerinin İslam'dan hangi ölçüde saptığını ölçmek için kullanmayı önerdiği "İslâmî bir model" önermesi ve Kur'anî görüşlere dayanması gereken bir kuram teklifi⁴⁰, Wyn Davies'in toplum ve kültürleri kendi terimleriyle anlamaya çalışmak yerine, *nefs, fitrat, hilafet, din, ümmet, şeriat ve minhac gibi* analiz kategorilerini önceden belirleyerek⁴¹ değerlerin ampirik incelemesini hükümsüz kılması bahsettiğimiz yaklaşıma en iyi örneklerdir. Aynı şekilde Ali Şeriatî de toplumdaki hareketle toplumu anlamaya çalışan değil, dinî-mezhepsel inançlarından hareketle ve Kur'an'daki bazı kavramlar ekseninde tepeden inmece ve etnomerkezci sosyolojik analizler yapan bir yaklaşım sergilemektedir.⁴² Mustafa Tekin'in eserlerinde de aynı yaklaşımı görmekteyiz. Tekin, Hikmet Sosyolojisi'nin insan ve toplumla ilgili isabetli bilgiyi ve genel küllî ilkeleri Kur'an-ı Kerim'den çıkarsayabileceğine inanmaktadır. Yazar Kur'an ve sünnetin bize hayatın her alanıyla ilgili tafsilatlı bilgi vermese de ana görüş ve yolları gösterdiğini⁴³ ve özel sosyal olayları anlatırken, bunların genel küllî gerçekleşme ilkelerini verdiğini öne sürmektedir.⁴⁴ Tekin'e göre bir toplumdaki güç odakları, değişim dinamikleri, toplumun yerel

³⁶ Tekin, *Hikmet Sosyolojisi*, 225, 233.

³⁷ Tekin, *Hikmet Sosyolojisi*, 241-242.

³⁸ Tekin, *Hikmet Sosyolojisi*, 224-225.

³⁹ Tekin, *Hikmet Sosyolojisi*, 223-224.

⁴⁰ Bâ-Yunus, *İslam Sosyolojisi*, 68-69, 73.

⁴¹ Wyn Davies, *İslâmî Antropolojinin Oluşturulması*, 116-185.

⁴² Örn. Bk. Ali Şeriatî, *İslam Sosyolojisi Üzerine*, çev. Kamil Can, (İstanbul: Düşünce Yayınları, 1980), 97-101, 124-132, 151-152.; *İslam Bilim I-II*, 49-62, 122.

⁴³ Tekin, *İslam Sosyolojisinin İmkânı*, 83.

⁴⁴ Tekin, *Hikmet Sosyolojisi*, 217.

dinamikleri gibi konular Kur'an'ın kıssa anlatımlarından “rahatlıkla çıkarsanabilecek” “toplumsal ilkeler” olarak okunabilir.⁴⁵ Bunun yanı sıra Hikmet Sosyolojisi dinin kutsal metinlerinden teoriler üretilmesini olumlamaktadır.⁴⁶ Bu tür bir yaklaşım toplumun özelliklerinin ampirik olarak incelenmesinin hükümsüz kılınmasının ötesinde, kaçınılmaz olarak dogmatizmi de beraberinde getirmekte, kutsal metinlerden “çıkarsanan” ilke ve kuralların sorgulanmasının önünü kapatmaktadır.

3.3. Metodolojik Tutum

Kur'an ve sünnet referanslı toplumbilim geliştirme çabası içinde olan sosyal bilimciler arasında metodoloji konusuna en fazla eğilen kişinin İbrahim Abdurrahman Receb (1937-) olduğu görülmektedir. Receb'e göre, İslam referanslı toplumbilimi geliştirmeye gerçek anlamda katkı sağlayacak olan şey, sosyal bilimlerle İslâmî unsurlar arasında yapılan basit bir ekleme çıkarma işlemi olmayıp, “yaratıcı ve sofistike bir özgün sentez işlemidir.”⁴⁷

Receb, İslâmîleştirme hedefine, modern sosyal bilimler ile İslâmî müktesebatın sentezlenmesi sonucunda geliştirilecek teorilerle ulaşılabileceğini düşünmektedir. O, öncelikle sosyal bilimler alanında üretilen bütün teorilerin zorunlu olarak belli ön kabuller üzerine kurulu olduğuna dikkat çekmektedir. Teorilerin temelinde açık veya örtük şekilde var olan bu ön kabuller tümevarımsal yöntemle ulaşılmış sonuçlar değil, tümdengelimsel varsayımlardır. Fakat bu, onlara körü körüne, sürekli bağlı kalındığı anlamına gelmemektedir. Teoriler yanlışlanıncaya kadar kullanılabilen ve belli durumlarda yanlışlandığında temelindeki ön kabuller de gözden geçirilmek suretiyle yeniden geliştirilen modeller olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁸

Receb bu tespitlerden hareketle, İslâmî sosyal bilimlerin inşasının sosyal bilimler alanında İslâmî ön kabullere dayanan teoriler üretmekle mümkün olduğu kanaatine ulaşmaktadır. Ona göre, Kur'an'ı ve sahih hadisleri doğru şekilde anladığımız ve yorumladığımız ölçüde “toplam gerçeklik”i anlayabileceğimiz teorik çerçeveler üretilebilir.⁴⁹ Bu bağlamda, dini anlayışı sosyal teorilerin geliştirilmesine dâhil etmek için takip edilmesi gereken stratejinin şu beş başlıkta öne sürülen süreçleri kapsaması gerekmektedir:

1. İnsan doğası, beşeriyetin evrendeki yeri, toplumsal düzen, bireysel ve toplumsal sorunların nedenleri üzerine dinî kaynaklardan, yani Kur'an ve sahih hadislerden ve onların ulema tarafından yapılan yorumlarından teorik çerçeveler üretmek.
2. Bu teorik çerçevelerden ampirik ve ampirik olmayan dünyayı kapsayan “toplam gerçeklik”te test edilmek üzere hipotezler üretmek.

⁴⁵ Tekin, Hikmet Sosyolojisi, 217.

⁴⁶ Tekin, Hikmet Sosyolojisi, 273.

⁴⁷ İbrahim A. Ragab, “Creative Engagement of Modern Social Science Scholarship: A Significant Component of the İslâmization of Knowledge Effort”, *Intellectual Discourse* 5/1 (1997), 36-37.; İbrahim A. Ragab, “On the Nature and Scope of the İslâmization Process: Towards Conceptual Clarification”, *Intellectual Discourse* 3/2 (1995), 117-118.

⁴⁸ Ragab, “Islamic Perspectives on Theory Building”, 16-17.

⁴⁹ Ragab, “Islamic Perspectives on Theory Building”, 17.

3. Eğer dini kaynaklardan üretilmiş teorik çerçevelerden elde edilen hipotezler doğrulanırsa a) geçerli bulgu üretme konusunda başarı sağlamışız demektir. b) dinî kaynaklardan elde edilen teorik çerçeveye olan güvenimiz artar.
4. Eğer hipotezler doğrulanmazsa, demek ki: a) araştırma yöntemlerimiz ve araştırma prosedürümüz kusurludur veya b) dinî kaynakları anlama veya yorumlamamız yanlıştır ve yeniden düzenlemeye ihtiyaç duymaktadır.
5. Kur'an, sahih hadisler ve onların sahih yorumu ile doğrulanmış gerçeklikler arasında bir zıtlık olamaz. Çünkü Tanrı aynı anda kutsal metinlerin de evrenin de yaratıcısıdır.⁵⁰

Receb bu düşüncelerini sonraki yıllarda bir az daha ayrıntılı hale getirerek geliştirmeye çalışmıştır. 1999 yılında yayınlanmış bir makalesinde sosyal bilimlerin İslâmîleştirilmesi metodolojisini “teori ile araştırma arasındaki diyalektik ilişki” olarak kavramsallaştırmaktadır. Yazar söz konusu diyalektik ilişkiyi “bütünsel kuramlaştırma” (integral theorizing) ve “araştırma ve pratik yoluyla doğruluğun kontrolü” olmak üzere iki aşamalı bir süreç olarak ele almaktadır. Bütünsel kuramlaştırma olarak isimlendirdiği birinci aşama ilgili sosyal bilimler literatürünün eleştirel değerlendirmesi, ilgili İslâmî materyalin eleştirel değerlendirmesi ve “bütünsel” birleşik teorik çerçevenin geliştirilmesi olmak üzere üç basamaktan oluşmaktadır. Bu aşamada yerine getirilmesi gereken görevler, sosyal bilimlerin tarihsel gelişimini etkileyen faktörlerin farkına varılması, sosyal bilimler paradigmasının temelinde bulunan ontolojik ve epistemolojik varsayımların sorgulanması ve sosyal bilimlerin ve onların bulgularının İslâmî kritiğinin yapılmasıdır. Aynı şekilde modern sosyal bilimlerin “en sorunlu bileşeni” olan teorilerin ve teorik çerçevelerin sorgulanması da en önemli görevler arasındadır. Birinci aşamada yerine getirilmesi gereken diğer önemli görev de Kur'an-ı Kerim'i, hadisleri ve ulemanın eserlerini inceleyerek sosyal bilimlerde kullanılacak kavramsal bir çerçeve geliştirmektir. Son olarak en zorlu ve yaratıcılık gerektiren bir basamak olan İslâmî vahiy bilgisi ile modern sosyal bilimleri ayıklayarak elde edilen “geçerli” insan tecrübesini kaynaştırmak suretiyle “bütünsel” teorik çerçevenin geliştirilmesi gelmektedir.⁵¹

Receb'e göre, sosyal bilimlerin İslâmîleştirilmesinin ikinci aşaması, oluşturulan teorilerin ve teorik çerçevelerin doğruluğunun araştırma ve uygulama yoluyla kontrol edilmesini kapsamalıdır. Söz konusu kontrol sürecinde “bütünsel teorik çerçeve”den elde edilen hipotezler dünyanın duysal ve duyu-üstü yönlerini, diğer bir ifade ile *gayb alemi*'ni ve *“şehadet alemi”*ni kapsayan “toplam gerçeklik”te test edilecektir. Bu kontrol sürecinde hipotezlerin doğrulanması, teorik çerçevenin güvenilirliğini artırarak daha fazla geliştirilmesinin yolunu açacakken, yanlışlanması o noktaya kadar yapılanların tekrar gözden geçirilmesini ve yanlışların düzeltilmesini gerektirecektir.⁵²

İslâmî perspektifin insan davranışını yorumlarken odak noktasının ruhsal-manevi boyut olduğuna dikkat çeken Receb, İslâmî bir sosyal bilimler geliştirilecekse, ruhsal-manevi boyutun incelenmesini mümkün kılacak araştırma metot ve tekniklerinin de geliştirilmesinin zorunlu

⁵⁰ Ragab, “Islamic Perspectives on Theory Building”, 18.

⁵¹ İbrahim A Ragab, “On the Methodology of Islamizing the Social Sciences”, *Intellectual Discourse* 7/1 (1999), 41-46.

⁵² Ragab, “On the Methodology of Islamizing”, 46-48.

olduğunun farkındadır. Çünkü sosyal bilimlerde felsefi ön kabullerin araştırma metot ve tekniklerini de büyük ölçüde belirlediği bilinen bir husustur. Receb “bütünsel” teorik çerçeveden elde edilecek hipotezlerin, duyuşsal ve duyu-üstü dünyayı kapsayan “toplum gerçeklik”te test edilmesi gerektiğini söylerken söz konusu dünyanın incelenmesine yönelik metotların ve veri toplama tekniklerinin geliştirilmesinin kaçınılmaz olduğunun bilincindedir.⁵³ Bu bağlamda, İslâmî teorik çerçevenin geliştirilmesi de bir ölçüde söz konusu metot ve tekniklerin geliştirilmesine bağlıdır diyebiliriz. Fakat Receb görünmeyen (unseen) ve duyu-üstü boyutu inceleyen nesnel ve herkesçe uygulanabilir metot ve tekniklerin nasıl geliştirilebileceği hakkında herhangi bir ipucu sunmamaktadır. Ayrıca, bu metot ve tekniklerin tam olarak neyin “ölçeği” olacağı ve söz konusu “ölçme” işleminin nasıl yapılacağı da oldukça muğlak kalmaktadır.

Sosyal bilimler teorisinin İslâmîleştirilmesiyle ilgili Receb’in savunduğu yaklaşımda “İslâmîleştirme”nin neden gerekli olduğu konusunda yeterli ölçüde gerekçelendirme veya temellendirme yapıldığını söylemek pek mümkün değildir. Receb sosyal bilimler teorisinin geçerliliğinin, o teoriden türetilen hipotezlerin doğrulanması sonucunda kanıtlandığını savunmaktadır. “İslâmî” bileşenlerden inşa edilen bir teorik çerçevenin de geçerli olup olmadığını belirleyecek olan şey, onun hipotezlerinin doğrulanması olacaktır. Eğer geçerlilik için temel kriter teoriden türetilen hipotezlerin doğrulanması ise, o zaman bir teorinin ön kabullerinin hangi kaynaktan türetildiğinin ne önemi bulunmaktadır? Diğer taraftan geçerlilik için kriter teoriden türetilen hipotezlerin doğrulanması ise teorilerin hangisinin İslâmî, hangisinin gayri-İslâmî olduğunu belirleyen temel kriter ne olacaktır? Sonuçta hipotezleri doğrulanmış bütün teoriler geçerlilik açısından aynı statüye sahip değil midir? Bir sosyal bilimcinin İslâm kaynaklarından, fakat beşeri bir kavrayışla türettiği, geçerliliği ispat edilmiş ön kabuller ve bu ön kabullere dayanan bir teori, başka bir sosyal bilimcinin kendisi tarafından öne sürülen ve yine test edilerek geçerliliği ispat edilmiş ön kabullere ve ona dayanan bir teoriye neden tercih edilmelidir? Yazar bu soruların cevabını tatminkâr bir şekilde verememektedir. Kanaatimizce yazarın İslâmî sosyal bilimlerin ve teorik çerçevenin neden gerekli olduğu konusunda daha tutarlı ve doyurucu argümanlar ortaya koyması gerekirdi.

“İslam Sosyolojisi”nde ne tür bir metodoloji tercih edileceği genellikle ayrıntılı olarak tartışılmadan, genel ifadelerle geçiştirilmektedir. Örneğin, Bâ-Yunus İslâmî sosyolojinin araştırma metodolojisi üzerine fazla bir şey söylememektedir. Müslüman toplumların “İslâmî ideal”den sapış derecelerinin ölçülebilmesi için İslâmî teorinin metodolojisinin karşılaştırmacı olması gerektiğini belirtmekle birlikte, Müslüman toplumların mevcut durumunu ortaya koyacak araştırmaların ne tür metodolojik bir yaklaşımla gerçekleştirilmesi gerektiğini tartışmamaktadır. Araştırma tekniklerinden herhangi birini diğerinden üstün tutmadığını söylemesi⁵⁴ söz konusu tekniklerin dayandığı modern araştırma metodolojilerini de benimsediği anlamına gelmektedir. Hâlbuki araştırma teknikleri ile yakından ilgili olan modern araştırma metodolojilerinin bazı felsefi ön kabullere dayandığı dikkate alındığında, Bâ-Yunus’un her şeyden önce farklı felsefi ön kabullere dayanan çeşitli metodolojileri nasıl bağdaştırdığını açıklaması gerekmektedir. Fakat bundan da önemlisi, modern sosyoloji teorilerini ve onların

⁵³ Bk. Ragab, “Islamic Perspectives on Theory”, 20.; “Creative Engagement”, 41.; “On the Methodology of Islamizing”, 48.

⁵⁴ Bâ-Yunus, “Niçin İslam Sosyolojisi”, 36.

felsefi ön kabullerini kabul etmediği halde, Bâ-Yunus'un bu teori ve ön kabullere dayanan araştırma metot ve tekniklerini tartışmaya açmaması ve aynen kabul etmesidir. Halbuki Bâ-Yunus'un insanın, toplumun vb.nin doğasıyla ilgili ortaya koymaya çalıştığı “Kur'anı” ön kabullerle ve temellerini atmaya çalıştığı İslâmî kuramla uyum içinde olan metot ve teknikleri ortaya koyamasa bile, en azından gerekliliğinden bahsetmesi tutarlılık açısından daha doğru olacağı düşünülmektedir.

Metodoloji konusunda Mustafa Tekin'in de önerdiği İslam referanslı sosyal bilim modeli ile uyumlu herhangi bir çözüm ortaya koymadığı görülmektedir. Yazarın sosyolojik bilginin elde edilmesinde nasıl bir metodolojik yaklaşım sergileneceği konusunda söyledikleri oldukça belirsiz ve tartışmalıdır. Sosyolojik bilgi elde etmenin ilahi ve aşkın olandan kopuk bir süreç olmaması gerektiğini vurgulayan Tekin, sosyolojinin inceleme konusu yaptığı insan ve toplumun aşkın boyutunu dikkate almasının da büyük önem taşıdığını düşünmektedir. Ona göre sosyoloji insanın “metafizik uzantılı” bir varlık olduğu savını ve “sosyal gerçeklik hakikatten bağımsız değildir” önermesini dikkate almazsa insan ve toplumla ilgili gerçek, isabetli bilgilere ulaşamaz.⁵⁵ Fakat yazarın bu konuda söylediklerinin çok da açık ve anlaşılır olduğu söylenemez. Tekin birkaç yerde Hikmet Sosyolojisi'nin “toplumsal boyutuyla insan eylemlerini konu alan” bir disiplin olduğuna ve “sosyolojik sınırlar içinde” kalmanın önemine vurgu yapsa da⁵⁶ çeşitli yerlerde kullandığı ifadeler onun yaklaşımında metafizik boyutu da sosyolojinin inceleme alanına dâhil ettiği izlenimini uyandırmaktadır. Nitekim yazar sosyal gerçekliğin hakikatten bağımsız olmadığını, “sosyolojik gerçekliğin tamamen insan tarafından üretilmesi gerektiği fikrinin sosyal gerçeklik ve hakikat arasındaki ilişkide bir sorunsal” haline geldiğini öne sürmektedir.⁵⁷ Tekin aynı zamanda sünnetullahı, ki Hikmet Sosyolojisi'nin en temel hedefi sünnetullahı keşfetmektir, Tanrı'nın topluma müdahalesi olarak tanımlamaktadır. Bütün bu önermeleri bir araya getirdiğimizde Tekin'in, sosyal gerçekliği Tanrı'nın müdahaleleri ile şekillenen bir olgu olarak gördüğü ve sosyolojinin sosyal gerçeklik üzerine inceleme yaparken söz konusu ilahi müdahale boyutunun da hesaba katılması gerektiğini düşündüğü anlaşılmaktadır. Yazarın gerçekten de böyle bir yaklaşımı söz konusuysa toplumsal hayatın akışı içerisinde insanların davranışlarının ve etkisinin hangi aşamada bittiği ve Tanrı'nın müdahalesinin nerede başladığının tespiti ve daha da önemlisi bu tespitin hangi yöntemle yapılacağı, çözümü pek mümkün görünmeyen sorunlar olarak önümüzde durmaktadır.

Yöntem sorunu genel olarak Hikmet Sosyolojisi önerisi için en temel meselelerden biri olarak görünmektedir. Örneğin, toplumsal alandan hareketle değil de kutsal metinlerden hareketle sosyolojik bir kural veya ilkeye varmak için nasıl bir yöntem takip edilecektir. Dahası, Kur'an ve sünnetten kaçınılmaz bir şekilde belli bir yoruma dayanarak çıkarsanan, ayrıca bütün zaman ve mekânlardaki toplumlarda geçerli olma iddiası taşıyan, evrensel sosyolojik ilke ve kurallardan bahsetmek ne ölçüde mümkündür. Söz konusu ilke ve kurallar bir kere çıkarsandıktan sonra Kur'an ve sünnet kaynaklı olduğu gerekçesiyle onlara bir kesinlik

⁵⁵ Tekin, *Hikmet Sosyolojisi*, 198-200.

⁵⁶ Bk. Tekin, *Hikmet Sosyolojisi*, 261-262, 265.

⁵⁷ Tekin, *Hikmet Sosyolojisi*, 205.

atfedilecek mi? Eğer kesinlik atfedilmeyecekse bu kural ve ilkeler hangi yöntemle doğrulanacak veya yanlışlanacaktır? Tekin, bu sorulara herhangi bir cevap vermemektedir.

3.4. İslam Düşünce Geleneği ile İlişki

Araştırmada incelenen eserlerde insana ve topluma ilişkin belli ön kabuller, teorik çerçeveler ve metodolojik yaklaşımlar, İslam düşünce geleneğine herhangi bir referansta bulunmadan, onu yok sayarak, sıfırdan Kur'an ve sünnetten hareketle şekillendirilmek istenmektedir. Örneğin, İlyas Bâ-Yunus, İslâmî sosyoloji kuramının Kur'anî görüşlere dayanması gerektiğini savunurken ve İslâmî sosyoloji kuramının temelini oluşturmak üzere Kur'an'daki bazı ayetlerden hareketle evrenin, insanın, sosyal düzenin ve insan tarihinin doğası ile ilgili varsayımlar ileri sürerken⁵⁸, İslam düşünce geleneğine herhangi bir atıfta bulunmamaktadır. Benzer şekilde, İbrahim Abdurrahman Receb İslam referanslı toplumbilim teorileri üretmek için Kur'an ve sahih hadislerin referans noktası olarak önemine işaret etmekle birlikte⁵⁹, İslam düşünce geleneğini adeta yok saymaktadır.

Ele alınan bir diğer eserin yazarı sosyal bilimci Wyn Davies, oluşturmayı hedeflediği ve İbn Haldun'a atıfla *ilmü'l umran* olarak isimlendirdiği yeni İslâmî sosyal bilimin temellerini ve terminolojisini Batı'nın düşünce geleneği dışındaki bir kaynağa-Kur'an'a-dayandırmaktadır. Yazar, bunu bir paradigma değişimi gerçekleştirmek ve Batı sosyal biliminden ayrı/farklı, Müslümanlara özgü ve referans noktaları, İslâmî kaynaklardan türetilen kavramlara dayalı bir sosyal sorgulama biçimi geliştirmek için zorunlu görmektedir. Ona göre bu İslami sosyal bilimin analiz araçları, yani kavramları da İslâmî kaynaklardan türetilmek zorundadır. Yazar bu doğrultuda Kur'an ayetlerinden hareketle bir kavram seti önermektedir.⁶⁰ Fakat modern sosyoloji bilimi bağlamında bir disiplinin gelişmesinde belli bir söylem tarihinin öneminden bahseden Wyn Davies,⁶¹ İslâmî sosyal bilimin temellerini atmaya çalışırken İslam coğrafyasına ait bir düşünce ve söylem tarihi yokmuş gibi davranarak referanslarını sadece Kur'an-ı Kerim'e dayandırmaktadır. Bu bağlamda onun tarihsel arka planı bulunan entelektüel bir söylem içerisinden konuştuğunu söylemek pek mümkün değildir. Wyn Davies *ilmü'l umranı* taşımak için bir İslâmî düşünce sistemine ihtiyaç olduğunu belirtse de eleştirel bir yaklaşımla dahi olsa, İslam düşünce geleneğine herhangi bir referansta bulunmamaktadır. O, İslam ilim ve düşünce geleneğinin çeşitli alanlarında üretilen ve bütün İslam coğrafyasının kültürel, düşünsel, tarihi mirasını ifade eden yaklaşım ve kavramlardan beslenerek yaratıcı analiz ve düşünsel inşaa girişiminde bulunmak yerine, sıfırdan İslâmî sosyal düşünce geleneği oluşturma gibi kolay-kolay üstesinden gelinemeyecek bir göreve soyunmaktadır. Böyle bir görev başarılsa dahi İslam coğrafyasındaki entelektüel söylem tarihiyle organik bir bağa sahip olmayacağı için buradaki tarihsel-kültürel kodları anlama ve açıklama konusundaki başarısı ciddi tartışmalara neden olacaktır. Benzer şekilde, Mustafa Tekin de "Hikmet sosyolojisi"nin inşası için ön kabuller, teorik çerçeve ve metodoloji konusunda Kur'an ve sünnete referanslarda bulunmakla yetinmekte, İslam düşünce geleneğine herhangi bir atıf yapmamaktadır.

⁵⁸ Bâ-Yunus, *İslam Sosyolojisi*, 68-69.

⁵⁹ Ragab, "Islamic Perspectives on Theory Building", 17-18.

⁶⁰ Bk. Wyn Davies, *İslâmî Antropolojinin Oluşturulması*, 116-185.

⁶¹ Bk. Wyn Davies, *İslâmî Antropolojinin Oluşturulması*, 26-44.

Tartışma ve Sonuç

Elli seneye yakındır devam eden Kur'an ve sünnete dayalı toplumbilim arayışları günümüze kadar özgün bir disiplin veya bilim dalının şekillenmesiyle sonuçlanmadığı gibi, bu yönde önemli emarelerin oluşmasına aracı olduğu da söylenememektedir. Söz konusu arayışlar birbirinin devamı veya birbirini tamamlayan bir bütünün unsurları olmaktan bir hayli uzaktır. Böyle bir bütünlüğü sağlamayı hedefleyen "Bilginin İslamlaştırılması Projesi" çerçevesinde yapılan çalışmaların da bir ekol oluşturabildiklerini söylemek mümkün değildir. "Epistemik Cemaat"ın, bilimsel bilginin hem kaynağı ve yaratıcısı hem inşa edicisi ve taşıyıcısı hem de sonraki kuşaklara intikal ettiricisi, olduğunu⁶² kabul edersek, İslam referanslı toplumbilim arayışındaki bilim insanlarının, "epistemik cemaat", dolayısıyla da özgün bir toplumbilimi oluşturmaktan bir hayli uzak olduklarını söyleyebiliriz. Sonuç itibarıyla İslam referanslı özgün bir toplumbiliminin gelişmesiyle ilgili bir ilerleme sağlanamadığı gibi, bu tür çalışmalara ilgi de giderek azalmaktadır. Söz konusu çalışmalar acaba neden önemli bir ilgiye mazhar olmamakta ve beklendiği gibi bir ilim dalının doğmasıyla sonuçlanmamaktadır?

Bu makalede çalışmaları analiz edilen araştırmacıların tamamına yakını mevcut haliyle sosyolojinin neden Müslüman toplumları incelemek için uygun olmadığını ve Müslümanlara ait bir toplumbilimine neden ihtiyaç bulunduğunu temellendirmeye çalışırken sosyolojinin Batı medeniyetinin felsefi ön kabulleri ve tarihi ile nasıl organik bir bağa sahip olduğunu uzun uzun anlatmaktadır.⁶³ Fakat ilginç bir şekilde söz konusu araştırmacılar İslam referanslı bir toplumbiliminin şekillenmesinin de uygun bir medeniyet ortamında mümkün olabileceğini gözardı etmektedir. Genellikle Ayet ve Hadislere birkaç atıf yapmanın ve bazı İslamî kavramların topluma ilişkin tazammunlarından bahsetmenin ötesine geçilememekte ve İslam referanslı alternatif bir toplumbiliminin bu şekilde inşa edilebileceğine inanılmaktadır.

Makalenin "İslam Sosyolojisi"nin gerekli koşulları konusundaki temel tezi, bunun bir disiplin veya ilim dalı oluşturmanın ötesinde, aslında bir medeniyet meselesi olduğudur. İslam referanslı özgün bir toplumbilimi sadece İslam referanslı bir medeniyetin ürünü olarak işlevsellik kazanabilir. O zaman, bir medeniyeti oluşturan parametrelerin neler olduğunu ortaya koyarak, bu bağlamda İslam referanslı toplumbilimin imkânı da tartışılabilir.

Ahmet Davutoğlu, tarihten verdiği örneklerle ortaya koyduğu bir çalışmasında medeniyetleri oluşturan altı parametre tespit etmektedir: Ontolojik, epistemolojik, aksiyolojik, zaman, mekansal ve kurumsal boyut.⁶⁴ Ontolojik boyuttan kasıt yeni bir varlık bilincine dayanan yeni bir ben-idraktır. Ontolojik boyutla yakından bağlantılı olan epistemolojik boyut ise bilgi paradigmasının yeniden inşasını içermektedir. Bu boyut bilginin kaynağı, meşruiyeti, teoloji, felsefe ve bilim formunda teorik olarak sistemleştirilmesi, bilginin nakli ve kurumsallaşması vb. temel meselelerle ilgilidir. Aksiyolojik boyut ahlaki ve yasal çerçevede değerler sisteminin yeniden inşasını içermektedir. Zaman boyutu tarihsel şuurun yeniden inşasını ve yeni bir tarih tasavvurunu içerir. Mekânsal boyut varlık-bilgi-değer paradigmasına dayanarak mekânın

⁶² Bk. Hüsamettin Arslan, *Epistemik Cemaat: Bir Bilim Sosyolojisi Denemesi* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1992), 56-121.

⁶³ Örn. Bk. Tekin, *Hikmet Sosyolojisi*, 19-62.; İslam Sosyolojisinin İmkânı, 122-128. Wyn Davies, *İslamî Antropolojinin Oluşturulması*, 26-44.

⁶⁴ Ahmet Davutoğlu, *Medeniyetlerin Ben-İdraki: Medeniyet Teorisine Mukaddime* (İstanbul: Küre Yayınları, 2018), 93-127.

yeniden inşasını içerir. Sonuncu temel medeniyet parametresi kurumsal boyut ise sosyal, siyasi ve ekonomik sorunların yönetilmesi için yeni imkânlar sunacak bir düzeni ihtiva etmektedir.

Tarihsel süreç içerisinde İslam medeniyeti de yukarıda bahsedilen altı temel parametreye göre şekillenmiştir. Fakat bu parametrelerin günümüzde zihniyet ve düzen oluşturan bir işlev yerine getirdiği söylenemez. Söz konusu altı parametrenin tarihte veya kitaplarda bulunması bir medeniyetin tecessümü için yeterli olmamaktadır. Davutoğlu bir medeniyetin en önemli unsurlarından birisinin yeni bir ortak zihniyet ve bu ortak zihniyetin düşünce, sanat ve mimari gibi alanlarda tecessüm eden eserlerle ortak bir kültür ve hayat iklimine yansımaya olduğuna dikkat çekmektedir: *“Burada kritik kavram iklimidir... Aslında “medeniyet oluşumu” dediğimiz tarihi olgu, bu ortak zihniyet ve kültür ikliminin tutarlılık ve süreklilik ile zaman ve mekân aşan bir nitelik kazanmasıdır... Bir medeniyetin varlığını sürdürebilmesi de bu ortak iklimin yaşatılabilmesine bağlıdır.”*⁶⁵ Günümüzde, ne tarihtekinin devamı anlamında ne de yeni bir formda inşa edilmiş şekliyle canlı bir İslam medeniyetinden ve ortak zihniyetin ortak bir kültür ve hayat iklimine tutarlılık ve süreklilik ile yansımından bahsetmemiz mümkündür. Dolayısıyla yukarıda bahsedilen altı medeniyet parametresinin, günümüzde İslam medeniyeti bağlamında bir tecessümü söz konusu değildir. Zamanın sorunlarıyla baş edebilen ve belli ilkeler temelinde her kes için anlaşılır, evrensel bir dille ifade edilmiş bir perspektif, dolayısıyla varlık, bilgi, ahlak, zaman, mekân ve düzen anlayışı ortaya konabilmiş değildir. Bunun yerine, ister zihniyet olarak, isterse de hayat düzeni olarak Batı medeniyetinin hâkim konumu dikkat çekmektedir. Diğer bir ifadeyle, Batı medeniyetinin şekillendirdiği zihniyet ve bu zihniyetle uyumlu olan bir düzen, kültür ve hayat iklimi hâkimdir.

Bugünkü sosyoloji disiplininin dışında bağımsız olarak var olmayı amaçlayan İslam referanslı bir toplumbiliminin sadece ontolojik, epistemolojik, aksiyolojik, zamansal, mekânsal ve düzen boyutlarıyla varlık gösteren özgün bir İslam medeniyeti iklimi'nde, onun bir uzantısı olarak şekillenebileceğini savunuyoruz. Günümüzde böyle bir medeniyet iklimi'nin mevcut olduğundan bahsedilemeyeceği aşikardır. Dolayısıyla “İslam Sosyolojisi” çalışmaları, her biri değerli olmakla birlikte, köksüz ve izole kaldıkları için alternatif bir toplumbilimi oluşturamamaktadır. Halbuki bir ilmi disiplinin kavramsal çerçevesi, amacı, konusu, yöntemi ve sınırları, belli bir varlık bilinci, bilgi ve ahlak anlayışı, zaman-mekan görüşü ve spesifik bir kurumsal düzenden bağımsız değildir. Bu bağlamda sosyolojinin Batı'daki temellerine kısaca göz atmak faydalı olabilir.

Beyan ve hükümleri dinî hakikat statüsü taşıyan Kilise'nin yüzyıllar boyunca savunduğu dünya merkezli evren anlayışının akla, gözleme ve matematiksel ifadeye dayanan güneş merkezli evren anlayışı ile birlikte geçerliliğini kaybetmesi dinin dünyasını yıkarken, bilim için yeni bir dünya inşa etmiştir. Newtoncu kozmolojinin matematiksel bir formülasyonla savunduğu ve atıl bir tanrı anlayışını barındıran mekanik evren görüşüne göre evren, kendi iç yasaları ile çalışan dev bir makineyi anımsatmaktaydı. Felsefi düzlemde Descartes tarafından savunulan bilim anlayışı, evreni nedensel ve determinist yasalarla açıklanabilen bir otomat olarak görmekteydi. Dahası, deneysel tümevarım yöntemiyle insanın doğayı kontrol etmesi gerektiğine inanan Francis Bacon'ın ve Batılıları aklını kullanma cesaretini göstermeye davet

⁶⁵ Davutoğlu, Medeniyetlerin Ben-İdraki, 134-135.

eden İmmanuel Kant'ın şahsında gözlemlenebilen entelektüel bir iklim oluşmuştu. Bütün bunlar Batılı bireyde bir varlık bilinci şekillendirmekteydi. Bu bilince göre birey, atıl bir Tanrı ve sadece kendi iç yasalarıyla çalışan deterministik mekanik bir evrenle karşı karşıya kalmıştır. Birey düşün, bu mekanik evreni akıl ve bilim sayesinde kontrol etmek ve bu sayede ilerleme sağlamaktı. Bu varlık bilincine bağlı olarak bir epistemoloji de şekillenmiştir. Artık insan bilgi kaynağı olarak sadece kendi aklına ve bilime güvenebilir hale gelmiştir. Bu nedenle de insanî kaynaklarla hakkında bilgi elde edilemeyen metafizik alan ne bilgi kaynağı ne de araştırma konusu olarak görülmüştür. Hakikatin fiziksel dünyada, insani bilgi kaynaklarıyla ulaşılabilen evrende aranması gerektiği düşünülmüştür. Bir makine gibi çalışan Newtoncu düşüncenin evrensel, değişmez, kesin yasaları vardı ve bu yasalar değer ve yargıları, öznel kanaat ve yorumları bir tarafa bırakarak, bağlamdan-bağımsız bilimsel kural ve yöntemler sayesinde saptanabilirdi.⁶⁶

Zaman anlayışı varlık ve bilgiyle ilgili temel kabullere dayanmıştır. Şöyle ki, bilim sayesinde, evrenin ve doğanın kesin yasalarının her geçen gün daha fazla keşfedileceği, ayrıca teknoloji alanında da gelişmeler olacağı ve bunların yaşam standartlarını giderek daha iyi duruma getireceği öngörülmüştür. Dolayısıyla hep iyiye doğru evrileceği varsayılan bir zaman anlayışı hâkim olmuştur. Bu bağlamda Batı, kendisini dünyanın ve bütün insanlığın lokomotifleri olarak görmüştür. Kesin bilgiyi elde etme yöntemine sahip olduğuna inanarak, bu yöntem sayesinde yaşam ile ilişkisinde de Batı dışındakilere göre daha ileri bir aşamada olduğu kanısına varmıştır. Bu nedenle dünyanın geri kalanıyla olan ilişkisini hep kendini merkeze alarak tanımlamıştır ki bu da Batı'nın mekân anlayışının en temel göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁷ Son olarak, Westphalia ulus devlet sistemi, Newtoncu bilim devrimi, sanayi devrimi ve Fransız devrimi ile birlikte Batı, özgün ekonomik ve siyasal bir düzen kurmak suretiyle medeniyetlerin altıncı parametresi olarak işaret edilen özgün kurumsal düzenini de inşa etmiştir.⁶⁸

Sosyolojiye bu toplumsal düzeni, yani sınırları ulus devletin halkının sınırları ile tanımlanan modern sanayi toplumunu açıklama görevi yüklenmiştir. Mevcut varlık bilincinden hareketle toplum da mekanik bir yapı ve evrensel nesnel yasaları bulunan bir bütün olarak görülmüştür. Bu bütünün parçalarının yani toplumsal olguların tanımlanması, gözlemlenerek kendi aralarındaki ilişkilerin ortaya konması ve bu ilişkilerin yasalar şeklinde tespit edilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır. Olgular arasındaki ilişkiler ve genel yasaların toplumların açıklanmasına imkan sağlayacağı tahmin edilmiştir. Böylece “ileri” toplumların toplumbilimi olan sosyolojinin sadece olup bitenleri açıklamakla kalmayacak, keşfettiği toplumsal yasalar sayesinde olayların nereye doğru evrileceğini tahmin edecek ve iyi yönde ilerleyebilmesi için neler yapılması gerektiğini söyleyeceği öngörülmüştür. Bütün bu sürecin yani nesnel hakikatin keşfedilmesinin, inanç, değer ve yargılar gibi bütün öznellik unsurlarının devre dışı bırakılmasıyla gerçekleştirileceği düşünülmüştür.

⁶⁶ Nevzat Can, “Mekanistik Evren Anlayışı ya da Hakikatin Bilgisinden Fenomenler Bilimine”, *Kayıp. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* 13 (2009), 101-112.; Robert Hollinger, *Postmodernizm ve Sosyal Bilimler: Tematik Bir Yaklaşım*, çev. Ahmet Cevizci (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005), 91-93.

⁶⁷ Davutoğlu, *Medeniyetlerin Ben İdraki*, 52-56.

⁶⁸ Davutoğlu, *Medeniyetlerin Ben İdraki*, 126-127.

Temeli on yıllar süren entelektüel tartışmalarla şekillenen ama birkaç cümleyle özetlemek zorunda kaldığımız sosyoloji disiplininin bu kısa tartışmada bile Batı medeniyeti ile nasıl organik bir bağa sahip olduğunu görmek mümkündür. Kuşkusuz burada ifade edilen sosyoloji anlayışı zamanla değişmiştir. Artık ne toplum mekanik ve evrensel kesin yasaları olan bir yapı olarak görülmekte ne de sosyolojinin toplum yasalarını keşfetmeyi hedefleyen bir disiplin olduğuna inanılmaktadır. Sosyal bilimci de artık bir yasa koyucu değil, bir yorumcudur, hem de yansız olması mümkün olmayan bir yorumcu. Fakat genelde sosyal bilimlerin, özelden sosyolojinin bu noktaya gelmesi büyük ölçüde Newtoncu kozmoloji görüşünde ve bilgi kuramında ortaya çıkan bazı değişikliklerin ardından gerçekleşmiştir. 20. yüzyılın başından itibaren doğa bilimlerindeki yeni gelişmeler, karmaşıklığın basitliğe, doğrusal olmayan gelişmelerin doğrusal gelişmeye üstünlüğünü, ölçeni ölçülenden ayırmanın olanaksızlığı ve bazı matematikçilere göre kalitatif yorumların kantitatif ölçümlerden daha üstün olduğunu ortaya koymaktaydı. En önemlisi bu bilim insanlarının zaman okunu vurgulamalarıydı. Artık evrenin determinist ve nedensel yasalarla açıklanabilen bir makine şeklinde değil, çok daha istikrarsız, çok daha karmaşık, dalgalanmaların büyük rol oynadığı bir yer olduğu kabul edilmekteydi. Bu karmaşık sistemlerin kendi kendilerini örgütledikleri, dolayısıyla doğanın artık edilgen olarak düşünülmesinin mümkün olmadığı vurgulanmaktaydı. Newtoncu bilimin incelediği istikrarlı, hareket yasalarına tabi ve zamanda-geri-dönüşlü (time-reversible) dengeli sistemlerin sonradan nasıl hareket edeceği öngörülebildiği halde, dengede olmayan sistemlerin çok önemli ve yapıcı bir role sahip “zaman oku”nun bir ifadesi olduğu öne sürüldü. Böyle bir sistemde gelecek belirsizdir ve şartlar tekrarlanamaz. Bu durumda, ortaya atılacak yasalar da olması kesin şeyleri değil, ancak olasılıkları sıralayabilir.⁶⁹

Yukarıda bahsedilen gelişmeler Batı medeniyeti içerisinde, tamamen yeni ve alternatif nitelikte olmasa bile, önemli bir paradigma değişimi olarak değerlendirilebilir. Tabii ki bu değişimi varlık bilinci ve bilgi kuramının ötesinde, medeniyetin diğer parametreleri, özellikle de kurumsal düzendeki değişimler bağlamında da ele almak mümkündür ki bu, sosyoloji disiplinindeki değişimler söz konusu olduğunda önemli bir boyuttur. Fakat konu açısından burada önemli olan nokta bir medeniyetin bütün unsurlarının kendi içinde görece tutarlılık içinde bulunmasıdır. İster kuruluş döneminde bulunsun, isterse bir değişim geçirsin, medeniyetin daha önce açıklanan altı temel parametresi o medeniyetin uzantısı olan diğer unsurları da şekillendirmektedirler. Dolayısıyla Batı’ya özgü bir toplumbilimi olan sosyoloji disiplininin gerek kuruluşu gerekse değişimi, nasıl bir boşlukta ortaya çıkmadıysa, bugün gerçekten bütün unsurlarıyla-felsefi temeli, amacı, konusu, kavramsal çerçevesi, yöntemi, sınırları vb.-Müslümanlara özgü bir toplumbilimi de yine Müslümanlara özgü bir *medeniyet iklimi* içerisinde şekillenebilir.

Bir İslam Sosyolojisi’nin inşası söz konusu olduğunda sık sık gündeme gelen İbn Haldun’un *umran* ilmi de *medeniyet iklimi* ile ilmi disiplinler arasındaki bağı açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim İbn Haldun’un *Mukaddime*’de geliştirdiği yaklaşımın İslam medeniyeti düşünce geleneğindeki varlık görüşü ve metafizik anlayışına dayandığına dair güçlü kanıtlar bulunduğu

⁶⁹ Gulbenkian Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın: Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor*, çev. Şirin Tekeli (İstanbul: Metis Yayınları, 2003), 60-62.

ifade edilmektedir.⁷⁰ İbn Haldun'un klasik İslam metafiziğinin yaklaşım şekliyle hareketle toplumu bir varlık olarak gördüğü ve bir toplum metafiziği geliştirmeye çalıştığı vurgulanmaktadır. Ayrıca *Mukaddime*'deki bu ontolojik cihetin epistemoloji ve metodolojiyi de tayin eden önemli bir cihet olduğu saptanmaktadır.⁷¹ İçinde bulunduğu *medeniyet iklimi*'nin bir ürünü olması *Mukaddime*'nin sonraki yüzyıllarda da sürekliliğin sağlanmasına katkı yaparak söz konusu iklimin fikir dünyasını ciddi şekilde etkilemiştir. Cemil Meriç'in, İbn Haldun'u "kendi semasında tek yıldız"⁷² olarak nitelendirmesine rağmen, yakın dönemde yapılan araştırmalar onun kendinden önce ve sonra İslam medeniyeti ikliminde var olan entelektüel geleneğin önemli bir halkası olduğunu ortaya koymaktadır. Onun toplumla ilgili geliştirdiği yaklaşımın mevcut sosyoloji bilimine benzer bir disiplinin şekillenmesine neden olmaması, düşüncelerinin kendi döneminde var olan bir *medeniyet iklimi*'nin ürünü olmadığını göstermez. Felsefi temellerini döneminin düşünce geleneklerinden alan *Mukaddime* İslam dünyasında sosyoloji benzeri bir disiplinin doğmasına yol açmasa da çağın tarih felsefesi anlayışı ve siyaset bilimi üzerinde önemli etkiler bırakmıştır.⁷³

Sonuç olarak öncesi olmayan ve belli medeniyet temelleri üzerine oturtulmayan bir disiplin ve düşünce sisteminin, sonrasının olmasını beklemenin fazla iyimserlik olacağı söylenebilir. İslam referanslı bir toplumbiliminin felsefi temelleri, konusu, yöntemi, amacı vb. özelliklerinin, yine İslam referanslı bir *medeniyet iklimi*'nden beslenmesi gerekir. Günümüzde İslam medeniyetine dayanan disiplinler oluşturulmak isteniyorsa, bu, İslam medeniyetinin yüzleşmesi ve çözmesi gereken felsefi meseleleri yok sayarak gerçekleştirilemez. Kendini İslam medeniyetinin mirasçıları olarak gören entelektüeller arasında varlık, bilgi, değerler, kurumsal düzen vb. alanlarda karşı karşıya kalınan felsefi meseleleri topyekûn olarak tartışmak ve çözmek üzere bir *medeniyet iklimi* oluşmadan ilmi bir disiplin oluşturma girişimleri temelsiz ve köksüz kalmaya mahkûm olacaktır. Kabul etmek gerekir ki, bugün klasik İslam medeniyeti coğrafyasında bir medeniyet ihyasının işaretlerini verecek herhangi bir hareketlilik gözlemlenmek mümkün değildir. Hem zihinsel hem de kurumsal düzen olarak Batı medeniyeti evreninde yaşayıp da İslam medeniyetine ait bir toplumbilim disiplini kurma çabasının sonuç verme ihtimali pek yüksek görünmemektedir.

Bu çalışmada ele alınan İslam referanslı toplumbilimi geliştirme girişimlerini incelerken, iç tutarlılık açısından yapılan değerlendirmeler kadar, bu girişimlerin İslam medeniyetinin bir unsuru ve uzantısı olup olmaması konusunun da büyük önem taşıdığı görülmüştür. Kur'an ve sünnete atıflar yapmakla yetinen alternatif toplumbilimi oluşturma girişimi İslam medeniyetine ait düşünce geleneklerinden herhangi birinin uzantısı olmadığı gibi mevcut bir *medeniyet iklimi* ortamından da mahrum durumdadır. Dolayısıyla köksüz ve temelsiz kalmaktan kurtulamamaktadır.

⁷⁰ Bk. Tahsin Görgün, "Tarih ve Toplum Araştırmalarında Bir Yöntem Kaynağı Olarak Klasik Metafizik: Fahreddin er-Razi Ekolü ve İbn Haldun", *İslam Araştırmaları Dergisi* 17 (2007), 49-78.

⁷¹ Görgün, "Tarih ve Toplum Araştırmalarında Bir Yöntem Kaynağı Olarak Klasik Metafizik".

⁷² Bk. Cemil Meriç, "Kendi Semasında Tek Yıldız-I", *Fikirde ve Sanatta Hareket* 100 (1974), 32-36.; Cemil Meriç, "Kendi Semasında Tek Yıldız-II", *Fikirde ve Sanatta Hareket*, 101(1974), 8-18.

⁷³ Örnek olarak bk. Ejder Okumuş, "İbn Haldun'un Osmanlı Düşüncesine Etkileri", *İslam Araştırmaları Dergisi* 15(2006), 141-185.; Ayşe Bedir, "17. Yüzyıl Osmanlı Düşünce Hayatında İbn Haldun Etkisi: Tarih-i Naima Örneği", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 6/4 (2019), 2383-2406.

Kaynakça | References

- Arslan, Hüsametdin. *Epistemik Cemaat: Bir Bilim Sosyolojisi Denemesi*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1992.
- Aydın, Hasan. "Modern Bilime Yönelik Postmodern Eleştiriler ve Etik Değeri". *Mantık, Matematik ve Felsefe 7. Ulusal Sempozyumu: Toplum, Bilim, Teknoloji ve Etik Değerler*. ed. Arzu Yemişçi Şen ve Mesut Yıldırım. 355-387. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Aydın, Hasan. "Postmodernizm, Dayandığı İlkeler ve Bilim Felsefesi". *İnsancıl Dergisi* 188 (2006), 16-28.
- Bâ-Yunus, İlyas-Ahmed, Ferid. *İslam Sosyolojisi: Bir Giriş Denemesi*. çev. Rıdvan Kaya. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1986.
- Bâ-Yunus, İlyas. "Contemporary Sociology: An Islamic Critique". *Islam: Source and Purpose of Knowledge: Proceedings and Selected Papers of Second Conference on Islamization of Knowledge*. 273-284. Herndon: International Institute of Islamic Thought, 1982.
- Bâ-Yunus, İlyas. "Niçin İslam Sosyolojisi". çev. İlm Güner. *Niçin İslam Sosyolojisi*. ed. İlyas Bâ-Yunus. 17-38. İstanbul: Akabe Yayınları, 1988.
- Bâ-Yunus, İlyas. "Sosyoloji ve İslam'ın Toplumsal Gerçekliği". çev. Ensar Çetin. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 6/11 (2012), 267-282.
- Bedir, Ayşe. "17. Yüzyıl Osmanlı Düşünce Hayatında İbn Haldun Etkisi: Tarih-i Naima Örneği". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 6/4 (2019), 2383-2406.
- Benton, Ted. *Sosyolojinin Felsefi Kökenleri*. çev. Ümit Tatlıcan. İstanbul: Küre Yayınları, 2016.
- Can, Nevzat. "Mekanistik Evren Anlayışı ya da Hakikatin Bilgisinden Fenomenler Bilimine". *Kaygı. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* 13 (2009), 101-112.
- Canatan, Kadir. *İslam Sosyolojisi: Tarihsel ve Çağdaş Birikimin Değerlendirilmesi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2005.
- Charnay, Jean-Paul. "İslâmîyet Üzerine Bir Din Sosyolojisinin Epistemolojik Öncülleri". çev. Ünver Günay. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1986), 493-505.
- Chelhod, Joseph. "İslam Sosyolojisi Üzerine". çev. Fazlı Arabacı. *EKEV Akademi Dergisi – Sosyal Bilimler* 1/2 (1998), 245-258.
- Davutoğlu, Ahmet. *Medeniyetlerin Ben-İdraki: Medeniyet Teorisine Mukaddime*. İstanbul: Küre Yayınları, 2018.
- Görgün, Tahsin. "Tarih ve Toplum Araştırmalarında Bir Yöntem Kaynağı Olarak Klasik Metafizik: Fahreddin er-Razi Ekolü ve İbn Haldun". *İslam Araştırmaları Dergisi* 17 (2007), 49-78.
- Gulbenkian Komisyonu. *Sosyal Bilimleri Açın: Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor*. çev. Şirin Tekeli. İstanbul: Metis Yayınları, 2003.
- Günay, Ünver. "Kitap Tanıtma ve Tenkidi: Jean Paul Charnay, Sologie Religieuse De L'İslam". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 5 (1982), 245-251.
- Hollinger, Robert. *Postmodernizm ve Sosyal Bilimler: Tematik Bir Yaklaşım*. çev. Ahmet Cevizci. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005.
- Hourani, Albert. *Batı Düşüncesinde İslam*. çev. Celal A. Kanat. İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2010.
- Keskin, İbrahim. "Sosyal Bilimler Bağlamında İslam Sosyolojisinin İmkani: Paradigmatik Bir Sorgulama". *Milel ve Nihal* 9/3 (2012), 7-29.
- Meriç, Cemil. "Kendi Semasında Tek Yıldız-I". *Fikirde ve Sanatta Hareket* 100 (1974), 32-36.
- Meriç, Cemil. "Kendi Semasında Tek Yıldız-II". *Fikirde ve Sanatta Hareket*, 101 (1974), 8-18.
- Okumuş, Ejder. "İbn Haldun'un Osmanlı Düşüncesine Etkileri". *İslam Araştırmaları Dergisi* 15 (2006), 141-185.
- Ragab, İbrahim Abdurrahman. "Creative Engagement of Modern Social Science Scholarship: A Significant Component of the Islâmization of Knowledge Effort". *Intellectual Discourse* 5/1 (1997), 35-49.

- Ragab, İbrahim Abdurrahman. "İslâmic Perspectives on Theory Building in the Social Sciences". *The American Journal of Islamic Social Sciences* 10/1 (1993), 1-22.
- Ragab, İbrahim Abdurrahman. "On the Methodology of Islamizing the Social Sciences". *Intellectual Discourse* 7/1 (1999), 27-52.
- Ragab, İbrahim Abdurrahman. "On the Nature and Scope of the Islâmization Process: Towards Conceptual Clarification". *Intellectual Discourse* 3/2 (1995), 113-122.
- Safi, Lüey. "İslâmî Bir Metodoloji Arayışı: Bilginin İslâmîleştirilmesi Tasarısı". çev. Akif Demirci. *İslâmî Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (1993), 31-57.
- Scott, James. Devlet Gibi Görmek: Bazı Toplumsal Kalkınma Planlarının Başarısızlık Hikayeleri, çev. Ozan Karakaş. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Suruş, Abdulkemal. "Bilginin İslâmîleştirilmesi Mümkün mü". *İslam ve Modernizm Fazlur Rahman Tecrübesi* 22-23 Şubat 1997. 120-126. İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1997.
- Şeriati, Ali. *İslam Bilim I-II*. çev. Faruk Alptekin. Van: Bilge Adam Yayınları, 2006.
- Şeriati, Ali. *İslam Nedir*. çev. Ali Seyyidoğlu. İstanbul: Bir Yayıncılık, t.y.
- Şeriati, Ali. *İslam Sosyolojisi Üzerine*. çev. Kamil Can. İstanbul: Düşünce Yayınları, 1980.
- Şeriati, Ali. *Makaleler*. çev. Serdar İslam. İstanbul: Objektif Yayınları, 1993.
- Tekin, Mustafa. *Hikmet Sosyolojisi*. İstanbul: Mana Yayınları, 2017.
- Tekin, Mustafa. *İslam Sosyolojisinin İmkânı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Turner, Bryan. *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*. çev. İbrahim Kapaklıkaya. İstanbul: Anka Yayınları, 2003.
- Uyanık, Mevlüt. "Çağdaş İslam Düşüncesi Bağlamında Varoluşsal Arayışlar Olarak "Bilginin İslâmîleştirilmesi" ve "İslâmî Bilim" Projeleri". *Artuklu Akademi Günleri Bilim Tarihi ve Felsefesi Sempozyumu 27-28-29 Kasım 2015*. ed. Ömer Bozkur. 159-194. Mardin: Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Wyn Davies, Merryl. "Rethinking Knowledge 'Islamization' and the Future". *Futures* 23/3 (1991), 231-247.
- Wyn Davies, Merryl. *İslâmî Antropolojinin Oluşturulması-Kendimizi ve Başkalarını Tanımak*. çev. Tayfun Doğukargın. İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.